

Η Επιχείρηση των Οικονομολόγων: κριτική παρουσίαση των οικονομικών θεωρητικών προσεγγίσεων της καπιταλιστικής επιχείρησης

Νικόλαος Κωνσταντόπουλος*

Περίληψη

Ο στόχος του άρθρου είναι να διερευνήσει τις διαφοροποιημένες ερμηνευτικές προσεγγίσεις μερικών σχολών σκέψης και θεωρητικών μοντέλων της οικονομικής επιστήμης σχετικά με την επιχείρηση. Η Νεοκλασική σκέψη είναι το σημείο εκκίνησης της κριτικής αυτής της παρουσίασης. Αφού παρουσιαστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης αυτής αναφορικά με την επιχείρηση, στη συνέχεια διερευνώνται τα κύρια μειονεκτήματά της σε σχέση με τα θεωρητικά οικονομικά πρότυπα της σχολής αυτής. Η Νεοθεσμική θεωρηση της επιχείρησης θα εξεταστεί κυρίως σε σχέση με τους αναπροσδιορισμούς που επιφέρει στο νεοκλασικό πρότυπο.

Λέξεις-Κλειδιά: Ανάλυση Επιχείρησης, Νεοκλασικό Μοντέλο, Νεοθεσμική Οικονομική, Εξελικτικά Μοντέλα.

1. Εισαγωγή: Το πλαίσιο της αναλυτικής διαδικασίας

Στο άρθρο αυτό θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο τρεις σημαντικές σχολές της οικονομικής σκέψης, η νεοκλασική, η

* Ο Νικόλαος Κωνσταντόπουλος είναι επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

νεοθεσμική και η εξελικτική, μέσα από επιμέρους θεωρητικά πρότυπα, προσδιορίζουν την επιχείρηση ως στοιχείο της αλυσίδας του οικονομικού φαινομένου. Για να γίνει κατανοητός ο τρόπος προσέγγισης της επιχείρησης από τους οικονομολόγους αυτών των τριών τρόπων προσέγγισης και ανάλυσης του οικονομικού φαινομένου πρέπει πρώτα να διευκρινιστεί το ιδιαίτερο πλαίσιο ανάλυσης της οικονομικής επιστήμης που δομεί ένα συγκεκριμένο τρόπο προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων. Η οικονομική προβληματική στηρίζεται στη διάδραση συγκροτημένων μηχανισμών και δραστηριοτήτων. Όμως, η οικονομική προσέγγιση τις περισσότερες φορές δεν ξεκινάει από τη διάθεση της ανακάλυψης του *πραγματικού* τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος αλλά ενδιαφέρεται κυρίως για το *πώς θα έπρεπε* να λειτουργεί το οικονομικό σύστημα (Comdemale 2003).

Το πεδίο αντίληψης της *πραγματικότητας* για την οικονομική επιστήμη ορίζεται από το σύνολο των αρχών που διαμορφώνουν το πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης που οριοθετείται στη βάση του οικονομικού κυκλώματος (Brémont, Gélédan 1984). Το κύκλωμα αυτό περιλαμβάνει τρία κύρια συστήματα δράσεων: το σύστημα των οικονομικών λειτουργιών, το σύστημα των ατομικών (ή συλλογικών) οικονομικών συμπεριφορών και το σύστημα οριοθέτησης των οικονομικών δράσεων που εξασφαλίζεται από τις «ανακαλύψεις» των οικονομολόγων και αφορούν τους περιβόητους «οικονομικούς νόμους» στη βάση των οποίων *υποτίθεται* ότι λειτουργεί το οικονομικό κύκλωμα². Το τελευταίο αυτό σύστημα, που ήταν το κύριο οικονομικό ζητούμενο της ανάλυσης των οικονομολόγων της νεοκλασικής σχολής, οριοθέτησε την οικονομική ανάλυση ως κανονιστική διαδικασία, δηλαδή ως επιστημονικό πεδίο (Marshall 1969). Όμως, για να θεωρείται η οικονομία ως ακριβής κλάδος, όπως αυτοί των φυσικών επιστημών, θα πρέπει να υιοθετούνται πολύ περιοριστικές υποθέσεις οι οποίες εκ προοιμίου αδυνατούν να αποδώσουν την πολυπλοκότητα και την αβεβαιότητα της πραγματικότητας των οικονομικών ανταλλαγών (Parienty 2003). Η οικονομική επιστήμη δεν κατακτά το επιστημονικό της διαβατήριο μόνο από την ακρίβεια των μεθόδων της αλλά και από την «διορατικότητα» των προβλημάτων που διερευνά και των συνδυαστικών / ευρηματικών ερμηνειών που συνθέτει πάντα όμως στη βάση της επιστημολογικής της ταυτότητας (Chalmers 1987: 28, Hayek 1953).

Το πρώτο σύστημα του κυκλώματος διαμορφώνεται με άξονα τη κυκλική ροή και αλληλεξάρτηση τριών βασικών λειτουργιών: της παραγωγής, του εισοδήματος και της ζήτησης. Η συστηματικότητα των λειτουργιών εξασφαλίζεται από τη συμβολή τεσσάρων κύριων οικονομικών φο-

ρέων: τις επιχειρήσεις, τα νοικοκυριά, τις διοικήσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα και τους χρηματοοικονομικούς φορείς (Tulet 2003).

Το δεύτερο σύστημα των ατομικών (συλλογικών) συμπεριφορών στοιχειοθετείται με άξονα τη λογική οικονομική σκέψη. Η λογικότητα αυτή στηρίζεται στην αρχή της αναζήτησης από τα οικονομικά υποκείμενα της καλύτερης δυνατής λύσης (Guerrien 2003: 3). Αυτή η αρχή προϋποθέτει τον υπολογισμό και τη λογική επιλογή μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών λύσεων. Η διττή διεργασία της επιλογής και της προσήλωσης στην αναζήτηση της καλύτερης δυνατής λύσης σηματοδοτεί τη διάρθρωση της οικονομικής συλλογιστικής. Η βασική οικονομική αρχή (αρχή της εκλογικευμένης συμπεριφοράς των ατόμων) οριοθετείται από την ιδέα της εκπλήρωσης ενός δεδομένου στόχου με το καλύτερο αποτέλεσμα και αποδίδεται με τη σχέση : *το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα μέσα από την εκπλήρωση του στόχου*. Άρα, η κύρια διάσταση της οικονομικής επιστήμης είναι ο στοχευμένος τρόπος αντιμετώπισης της οικονομικής πραγματικότητας με βασικά κριτήρια τον ορθολογισμό και την αποδοτικότητα (Δουράκης 2005: 27) .

Η οικονομική επιστήμη δεν ενδιαφέρεται μόνο για το άτομο – υπολογιστή (Tulet 2003) αλλά στρέφει την προσοχή της και στη διερεύνηση του πλαισίου μέσα στο οποίο λαμβάνει τις ορθολογικές αποφάσεις του. Άρα το κύριο πεδίο έρευνας της οικονομικής επιστήμης μπορεί να σχηματιστεί ως εξής: *<Ορθολογική διάρθρωση αποφάσεων (επιλογή συν αναζήτηση καλύτερης λύσης μείον το μικρότερο κόστος) « Περιβάλλον λήψης αποφάσεων >*, όπου *< >* ορίζει το σύστημα μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η αλληλεπίδραση που εκφράζεται από το σύμβολο *»*. *Βασικό ζητούμενο στην εργασία αυτή είναι να διαπιστωθεί πώς αντιλαμβάνονται και πού κατατάσσουν την επιχείρηση, στην παραπάνω σχηματοποίηση, οι τρεις οικονομικές σχολές σκέψεις, που δηλώθηκαν ως στόχοι διερεύνησης στην αρχή της εισαγωγής.*

Η οικονομική επιστήμη προσεγγίζει την επιχείρηση, είτε εκπεφρασμένα είτε μη, μέσα από το ρόλο της και τη συμβολή της στις οικονομικές διαδικασίες. Αυτές οι προσπάθειες διερεύνησης των οικονομικών διαδικασιών μερικές φορές έχουν ως βασικό άξονα προσέγγισης την προσφορά και εργαλεία διεύθυνσης τις διαστάσεις παραγωγή, διανομή και συσσώρευση που με τη σειρά τους ανακαλύπτουν διάφορους οικονομικούς νόμους, και συντάσσουν ποικίλες θεωρίες (κλασικό μοντέλο προσέγγισης) (Κωνσταντόπουλος 2003β: 38-41). Άλλοτε, έχουν ως άξονα αναζήτησης τις σχέσεις ισορροπίας στις διάφορες αποφάσεις που παίρνει είτε ο καταναλωτής είτε ο παραγωγός (νεοκλασικό μοντέλο προσέγγι-

γίσης) (Κωνσταντόπουλος 2004: 54-59). Άλλες πάλι φορές έχουν ως βασικό άξονα προσέγγισης τη δυναμική των μη ισόρροπων οικονομικών καταστάσεων (ανισορροπία) με εργαλεία διείσδυσης τη ζήτηση (κεϋνσιανό μοντέλο προσέγγισης) ή την οικονομική εξέλιξη (εξελικτικό μοντέλο προσέγγισης στη βάση των αναλύσεων του Schumpeter 1935). Είναι γεγονός ότι η επιχείρηση έγινε αντικείμενο έρευνας με πλήρη υπόσταση, σχετικά πρόσφατα, μέσα από τις αναλύσεις των σύγχρονων οικονομικών θεωριών αφού είχε υποπέσει σε ερευνητική ανυποληψία από τη νεοκλασική οικονομική σκέψη (Putterman 1986). Με απλά λόγια, η επιχείρηση γίνεται λανθάνον ή εκφρασμένο αντικείμενο ανάλυσης σε σχέση με τα εργαλεία που επιλέγονται κάθε φορά ώστε να διερευνηθεί η «αλήθεια» της διάρθρωσης των οικονομικών διαδικασιών. Η μορφή που παίρνουν οι διαδικασίες αυτές καθορίζουν και τον τρόπο αντίληψης και ανάλυσης των επιχειρήσεων (Milgrom, Roberts 1992: 5). Αυτή την «αλήθεια», των τριών σημαντικών σχολών της οικονομικής σκέψης, της νεοκλασικής, της νεοθεσμικής και της εξελικτικής σχετικά με τη καπιταλιστική επιχείρηση, στοχεύει να διερευνήσει, να συστηματοποιήσει και να αξιολογήσει η παρούσα εργασία.

2. Η επιχείρηση της νεοκλασικής σχολής:

Το «φερέφωνο» του ορθολογιστή παραγωγού

Η νεοκλασική προσέγγιση της οικονομίας δέχεται έναν πολύ περιορισμένο ρόλο, απλής διαμεσολάβησης, στην επιχείρηση. Αυτός ο ρόλος είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων θεωρητικών προβλημάτων που οριοθέτησε και διαπραγματεύτηκε και τα οποία μπορούν να συνοψισθούν με τον ακόλουθο τρόπο. Η θεωρία της αξίας αναπροσδιορίζεται και επιτρέπει στον οριακό συλλογισμό να δημιουργεί τις συνθήκες ισορροπίας μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού (Delfaud 1997: 37). Η θεωρία των επιμέρους ισορροπιών δημιουργεί τις διαδικασίες προσαρμογής της προσφοράς, της ζήτησης και των τιμών στις διάφορες αγορές³. Τέλος, η θεωρία της γενικής ισορροπίας δημιουργεί τις βάσεις για τη διαμόρφωση του άριστου αποτελέσματος στις οικονομικές ανταλλαγές (Nicholson 1998, Σταμάτης 1991). Γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι κυρίαρχους ρόλους, στην οικονομική αντίληψη της συγκεκριμένης σχολής σκέψης, θα παίξει ο ορθολογισμός των δύο βασικών παικτών (του καταναλωτή και

του παραγωγού) και η διάσταση της προσφοράς και της ζήτησης. Η διάσταση της επιχείρησης περιθωριοποιείται μέσα από ένα σύνολο αξιωμάτων και υποθέσεων.

Η οικονομική σκέψη μετατοπίζεται από το πεδίο του πλούτου –που πηγή του είναι το σύνολο της εργασίας μιας χώρας–, της εμπορικής ανταλλαγής (Smith 2000, Rubin 1994: 227) και της μέγιστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων κατά τον Ricardo (Rubin 1994: 298), όπου η επιχείρηση έχει έναν οριοθετημένο ρόλο, στο πεδίο της διερεύνησης της ατομικής συμπεριφοράς όσον αφορά τη σχέση τέλους (σκοπού) και σπανίων αγαθών σε εναλλακτική χρήση (Walras, Pareto), όπου ο ρόλος της επιχείρησης γίνεται διακοσμητικός, αφού την κύρια ευθύνη των οικονομικών σχέσεων την αναλαμβάνουν ατομικά (ως μονάδες) ο καταναλωτής και ο παραγωγός.

Όταν η οικονομική διαδικασία κινείται στο πλαίσιο, αφενός των (ορθολογικών) εκτιμήσεων και δράσεων των καταναλωτών από τους οποίους εξαρτάται ο καθορισμός των αξιών απέναντι στο ζεύγος ωφελιμότητα – σπανιότητα των αγαθών⁴ και αφετέρου των ορθολογικών πειραματισμών του παραγωγού ως οικονομικής μονάδας χωρίς να λαμβάνονται υπόψη εξωτερικές μεταβλητές που θα μπορούσαν αναπόφευκτα να διασπάσουν τη διαρθρωμένη σχέση καταναλωτή – παραγωγού (πάνω στη βάση παραγωγής - διανομής αγαθών), τότε η διερεύνηση του ρόλου της επιχείρησης δεν είναι σημαντικό ζήτημα.

Η νεοκλασική οικονομική σκέψη αναπτύσσεται στη βάση μιας στατικής μορφής της διάρθρωσης του προβλήματός της: Απαγορεύει τη διαμόρφωση και εξέταση συνθηκών αναπροσδιορισμού των ήδη υπαρχόντων καταστάσεων. Η ύπαρξη των διαφόρων μορφών «ορθολογικών αποφάσεων» (καταναλωτή – παραγωγού) δεν αλλάζει τη στατικότητα του μοντέλου διότι δεν πρόκειται για κάποια νέα εξωτερικά στοιχεία αλλά για την εξέταση επιμέρους περιπτώσεων στο ήδη παγιωμένο περιβάλλον.

Η δυσκολία οριοθέτησης ουσιαστικού ρόλου στην επιχείρηση στο πλαίσιο των οικονομικών ανταλλαγών είναι προφανής στις αναλύσεις των κύριων εκφραστών της νεοκλασικής οικονομικής σχολής. Ο Marshall (1969,) για παράδειγμα, ορίζει τους βασικούς παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας⁵ στους οποίους κατατάσσει και τις οργανώσεις. Δεν είναι τυχαία η προτίμησή του στον όρο οργάνωση αντί του όρου επιχείρηση γιατί με τον όρο αυτό μπορεί να αποδώσει μια ευρεία και διάχυτη διάσταση στις συντονισμένες ανθρώπινες προσπάθειες για οικονομικά αποτελέσματα. Η δυσκολία του να δώσει ενεργό ρόλο στην επιχείρηση φανερώνεται από τη πρόθεσή του να ορίσει την οργάνωση από τη μια με-

ριά ως διαδικασία εξασφάλισης της ενότητας των οικονομικών μονάδων, από την άλλη μεριά όμως ως ένα ευρύτατο και διάχυτο σύνολο που καθορίζει μια μορφή του κοινωνικού συστήματος, τη βιομηχανική οργάνωση, όπου η οικονομική διαδικασία έχει αυτονομηθεί, όπως ακριβώς πιστεύει ότι συμβαίνει στην περίπτωση της οικονομίας της αγοράς.

Αυτός ο δεύτερος ορισμός της οργάνωσης εκτός από το ότι έδωσε τη δυνατότητα σε αρκετούς μεταγενέστερους οικονομολόγους να αναπτύξουν αναλύσεις γύρω από την επιχείρηση με γνώμονα την προβληματική που ονομάστηκε *ενταξιακή* (Ménard 1997:12), ορίζει την ίδια την αγορά ως τη σημαντικότερη οργάνωση⁶ και συνεπώς περιορίζει την επιχείρηση (business organization) στο ρόλο της *ενότητας της στοιχειώδους απόφασης*. Αυτή όμως η λήψη απόφασης δεν είναι μια δυναμική και αβέβαιη δράση αλλά μια μηχανιστικά προκαθορισμένη διαδικασία στη βάση της γενικής ισορροπίας που ορίζεται από τις επιμέρους, αλλά τις έτσι κι αλλιώς *ορθολογικές, αποφάσεις* των οικονομικών συντελεστών του δίπολου : καταναλωτής / παραγωγός. Όμως η κύρια διάσταση της σχέσης των δύο αυτών οικονομικών συντελεστών αναφέρεται αποκλειστικά σε δύο συγκεκριμένες διαδικασίες, την παραγωγή και τη διανομή (ζήτηση) των αγαθών.

Η *γενική ισορροπία* και η κατάσταση του *τέλειου ανταγωνισμού* χωρίς την συμβολή της τεχνολογικής προόδου, δηλαδή ενός δυναμικού παράγοντα δημιουργίας των συνθηκών για αλλαγές, εξασθενούν τις πιθανότητες για δυναμική (ενεργή) συμβολή της επιχείρησης στο πεδίο του οικονομικού γίγνεσθαι. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι αναπόφευκτο η επιχείρηση να γίνεται αντιληπτή ως *αυτοματοποιημένος μηχανισμός μετασχηματισμού των εισροών σε προϊόντα – αγαθά (εκροές)*. Αυτή η αυτοματοποίηση δηλώνει ταυτόχρονα και την παθητικότητα του «φορέα» επιχείρησης. Τούτο είναι κατανοητό επειδή η επιχείρηση, στα πλαίσια της θεωρίας της ισορροπίας, δε γίνεται αντιληπτή ως θεσμός αλλά ως « *ιδιαίτερος ορθολογικός οικονομικός φορέας*» που αποσκοπεί στην εκπλήρωση του στόχου του, δηλαδή την αναζήτηση του μεγαλύτερου δυνατού κέρδους, προσπαθώντας να ξεπεράσει τα εμπόδια που προέρχονται από το επίπεδο της ικανότητάς του στην παραγωγική διαδικασία (Kreps 1990: 27).

Αφού λοιπόν αυτός ο φορέας (επιχείρηση) εξαρτάται απόλυτα και δεσμευτικά από το περιβάλλον διαμόρφωσής του (δηλαδή, καθοριστικά από τον παραγωγό - επιχειρηματία) και επειδή είναι ορθολογικός δεν μπορεί λοιπόν από τη μια να είναι πειθήνιο όργανο (εκτελεστής συγκεκριμένου έργου) και από την άλλη να είναι, για τη συγκεκριμένη επιστημονική σκέψη, αναγκαία η ανάλυση του εσωτερικού του (ενδο-επιχειρησια-

κή διερεύνηση). Αυτός είναι και ο λόγος που οι κύριοι εκφραστές της νεοκλασικής σκέψης δε σχολιάζουν (αγνοούν πλήρως) τις συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών ομάδων που απαρτίζουν την επιχείρηση ή τις διαφοροποιημένες συνθήκες οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας⁷. Ως λογική αιτία ύπαρξης της επιχείρησης εμφανίζεται η ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας και τα συνεπαγόμενα προβλήματα του συντονισμού που προκαλεί αυτός ο καταμερισμός (Dobb: 1925).

Οι θέσεις αυτές των νεοκλασικών για την επιχείρηση αντιμετώπισαν μια ευρεία κριτική σε πολλούς τομείς και επίπεδα, όπως θα γίνει κατανοητό από την παρουσίαση των δύο επόμενων υποπαραγράφων. Οι σύγχρονοι υποστηρικτές της νεοκλασικής αντίληψης λαμβάνοντας υπόψη τους αφενός, αυτές τις κριτικές (ή πιο σωστά ένα μέρος από αυτές τις κριτικές) που αναπτύχθηκαν κυρίως μετά το 1930, και αφετέρου, ένα μέρος των μαρξιστικών οριοθετήσεων, στρέφουν την προσοχή τους στην ανάλυση της επιχείρησης ξεκινώντας από τα καθημερινά «οικονομικά της προβλήματα». Μ' αυτό τον τρόπο και χωρίς να εγκαταλείψουν τη βασική αρχή τους, το ορθολογικό οικονομικό άτομο (αγνοώντας τις υποδείξεις από τις αναλύσεις του Simon), δίνουν στις αναλύσεις τους μια χροιά «αληθοφάνειας».

Το κεντρικό σημείο αναφοράς τους είναι η καπιταλιστική επιχείρηση με επίφαση στην πολυεθνική και διεθνοποιημένη εταιρεία (Tayeb 2003). Συστατικά στοιχεία της ανάλυσής τους γίνονται μερικές από τις συντακτικές (διαρθρωτικές) διαστάσεις της οργάνωσης όπως η λήψη αποφάσεων, η διαχείρισή της, η πολυπλοκότητά της, οι σχέσεις μεταξύ των φορέων (ατόμων) της επιχείρησης, κ.ά. Από τη μια απομακρύνονται από τις θέσεις των νεοκλασικών του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αναφορικά με την επιχείρηση (όπου η επιχείρηση ήταν ρομπότ ή απλώς φερέφωνο) από την άλλη όμως εξαρτούν τις αναλύσεις τους από το κύριο όπλο της αστικής ιδεολογίας, το «δικαίωμα της ιδιοκτησίας» (Alchian 1988). Παράλληλα, δανείζονται από τους θεωρητικούς της νεοθεσμικής προσέγγισης (Coase, Williamson) τη διάσταση της σύμβασης (συμβολαίου)⁸. Στη βάση αυτών των δύο πυλώνων, του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και της ανάπτυξης των επιχειρηματικών και επιχειρησιακών συμβάσεων (συμβολαίων), χτίζουν το αναλυτικό τους οικοδόμημα για την επιχείρηση (Alchian 1997, Ricketts 1987). Η διάσταση της σύμβασης προσδιορίζεται αποκλειστικά στο πλαίσιο των «μεμονωμένων ατόμων» ή «ατομικών οικονομικών μονάδων»⁹. Αυτή η προσέγγιση δεσμεύει την ανάλυση σε σχέσεις καθαρά διαπροσωπικές (Ulgen 2003) και ταυτόχρονα παραχαράσσει την πραγματικότητα της επιχείρησης. Αυτή όμως η

στρέβλωση της πραγματικότητας «προστατεύει» τους νεοκλασικούς σε δύο επίπεδα, ηθικό και αντιληπτικό. Στο ηθικό επίπεδο, η ορθολογικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων τους δεσμεύει και συνεπώς κανείς δεν μπορεί να εμπλακεί και να δραστηριοποιηθεί αφού την αποκλειστική ευθύνη των συμβάσεων που κλείνουν την έχουν μόνο αυτοί (οι επιχειρηματίες). Στο αντιληπτικό επίπεδο, η διάσταση της διαπροσωπικής σχέσης και ο τρόπος με τον οποίο την χειρίζονται τους απαλλάσσει από κάθε αναφορά στη διάσταση της εξουσίας και μ' αυτό τον τρόπο αποφεύγουν την άμεση αντιπαράθεση με τις μαρξιστικές θέσεις.

Η επιχείρηση προσεγγίζεται από τους νεοκλασικούς με άξονα την αναζήτηση της αποτελεσματικότητάς της και οι διαπροσωπικές σχέσεις αναλύονται πάνω στη βάση αυτή (Alchian, Woodward 1988). Για να αποδείξουν τη συμβολή της αρχής των ατομικών δικαιωμάτων αντιπαραθέτουν την ιδιωτική με τη δημόσια επιχείρηση. Στηριζόμενοι στην αρχή των ατομικών δικαιωμάτων κωδικοποιούν ένα σύνολο από δικαιώματα (Alchian 1987, Barzel 1997) και με γνώμονα την αποκλειστικότητα της χρήσης ενός αγαθού (περίπτωση που χαρακτηρίζει την ιδιωτική επιχείρηση) καταδεικνύουν την υπεροχή της ιδιωτικής έναντι της δημόσιας επιχείρησης (όπου το ιδιοκτησιακό δικαίωμα του αγαθού είναι συλλογικό) στο πεδίο της πλήρους αποτελεσματικότητας. Το ίδιο και η ανώνυμη εταιρεία είναι αποτελεσματική επειδή ο κάθε μέτοχος – ιδιοκτήτης ενεργοποιείται από το δικαίωμα της αποκλειστικής χρήσης και συναινεί στις αποφάσεις (ή παραχωρεί το δικαίωμα αυτό) ώστε να έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει όφελος (κέρδος) που δε θα μπορούσε ατομικά (σε ατομικό – προσωπικό επίπεδο δράσης) να αποκτήσει (Ricketts 1987).

Η αναζήτηση της αποτελεσματικότητας με γνώμονα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας οδήγησε τους σύγχρονους νεοκλασικούς σε ερευνητικούς προσανατολισμούς που οι σκαπανείς του νεοκλασικισμού δε θα μπορούσαν να φανταστούν αφενός λόγω των αναλυτικών τους εργαλείων και προσανατολισμών, αφετέρου λόγω του ότι το φαινόμενο του διαχωρισμού της ιδιοκτησίας από τη διαχείριση της επιχείρησης μόλις είχε εμφανιστεί στην εποχή τους και έλλειπαν οι ιστορικές διερευνητικές μελέτες προσέγγισής του (Chandler 1993). Ένας άλλος ερευνητικός προσανατολισμός μερικών σύγχρονων νεοκλασικών είναι το δάνειο που κάνουν από τη θεωρία της αντιπροσώπευσης, στην αναζήτηση τους για χρηστικά εργαλεία ανάλυσης, αναφορικά με τη σχέση μεταξύ των εντολέων (principals) και των εντολοδόχων (agents) των επιχειρήσεων¹⁰ (Pratt, Zeckhauser 1985). Το πεδίο αυτό ανάλυσης θα μπορούσε να γίνει εφελκυστικό αναπροσδιορισμού των βασικών αγκυλώσεων της νεοκλασικής σχολής αν τις

σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών οικονομικών παραγόντων τις προσέγγιζαν με ρεαλιστική διάθεση. Όμως, είτε όταν προσανατολίζονται στη διερεύνηση της διαφοροποίησης των συμφερόντων των δύο αυτών παραγόντων είτε όταν διερευνούν την ασυμμετρία τους στον τομέα της προσέγγισης και διαχείρισης των πληροφοριών δεν ορίζουν ως σημείο προβληματισμού τους τη διάσταση της σύγκρουσης και τα επακόλουθά της. Αποφεύγοντας τον προβληματισμό αυτό καταφεύγουν αναπόφευκτα στις αντιλήψεις περί ισορροπίας, που τις έχουν ενισχύσει και οι θέσεις των συμπεριφορικών ψυχολόγων (Heider, Honlant), και οι οποίες πηγάζουν από την αρχή *taboo* των νεοκλασικών, δηλαδή τον ορθολογισμό του οικονομικού δράστη (Friedman 2002). Η ειρωνεία όμως της κατάστασης αυτής είναι ότι μένοντας πιστοί στη βασική αρχή τους, αυτή του ορθολογικού οικονομικού ατόμου, περιορίζουν δραματικά το δικό τους αναλυτικό ρεαλισμό. Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο παραποιούν το εργαλείο εντολέα – εντολοδόχου που δανείζονται από τους νεοθεσμικούς της θεωρίας της αντιπροσώπευσης, εργαλείο που στηρίζεται στην περιορισμένη ορθολογικότητα, αλλά του αναιρούν και την αναλυτική του διάσταση.

Ένα άλλο σημείο που χρήζει ιδιαίτερης μνείας στο τρόπο προσέγγισης της επιχείρησης είναι το εξωτερικό περιβάλλον. Οι σύγχρονοι νεοκλασικοί φαίνεται να ασχολούνται περισσότερο από ό,τι οι σκαπανείς του νεοκλασικισμού με το εξωτερικό περιβάλλον της επιχείρησης. Η ελαχιστοποίηση του ζητήματος του περιβάλλοντος έμοιαζε, για τους τελευταίους, δικαιολογημένη, αν λάβει κανείς υπόψη του τα βασικά τους εργαλεία της σύλληψης της πραγματικότητας της επιχείρησης. Η διάσταση του ορθολογικού ατόμου αλλά και η ταύτιση επιχείρησης και αγοράς επισκίασαν την οποιαδήποτε συστηματική προσπάθεια μεγιστοποίησης του παράγοντα περιβάλλον. Με έναν βασικό οικονομικό πρωταγωνιστή απόλυτα ορθολογικό και μια αυτοελεγχόμενη αγορά (το αόρατο χέρι) είναι απίθανο να δοθεί ερευνητική προτεραιότητα στη διάσταση του περιβάλλοντος της επιχείρησης.

Οι σύγχρονοι νεοκλασικοί έχουν άλλου είδους μεταβλητές ανάλυσης να αντιμετωπίσουν. Μία από αυτές είναι η εξάπλωση της πολυεθνικής επιχείρησης στη βάση της λήψης αποφάσεων για τις στρατηγικές επέκτασής τους συνδυασμένη με τη γεωγραφική μεταβλητή. Για να αποδεχτούν στο σύστημα σκέψης τους ότι η επιχείρηση παίζει έναν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της αγοράς είναι υποχρεωμένοι να δανειστούν (δηλαδή, να προσχωρήσουν σε μερικές από τις) «απόψεις» του συμπεριφορικού μοντέλου αλλά και να υποχωρήσουν μπροστά σε αποτελεσματικά εργαλεία της θεωρίας του κόστους συναλλαγής (Williamson 1985). Το

επόμενο βήμα είναι να ανακαλύψουν τον τρόπο συνδυασμού των «δανεικών εργαλείων» από άλλες σχολές σκέψεις με τις δικές τους οικονομικές αρχές. Η μεθόδευση είναι και αυτή ένα δάνειο από τη συστημική θεωρία. Όλα είναι πλέον έτοιμα για να αποδεχτούν ότι *η επιχείρηση είναι ένα ανοικτό σύστημα που δρα διαμέσου και σε αλληλεξάρτηση με ένα εξωτερικό περιβάλλον*. Αυτού του είδους οι υποχωρήσεις γίνονται για να εξηγηθεί η διαδικασία της λήψης αποφάσεων για επέκταση σε αγορές που από πρώτη ματιά δε φαίνονται να εξυπηρετούν τα νεοκλασικά κριτήρια ανάληψης οικονομικής δράσης. Η αποδοχή της έννοιας του «ανοικτού συστήματος» τους προμηθεύει το πειστικό επιχειρήμα των πολλαπλών, και διαφορετικών, επιρροών. Η διάσταση της παγκοσμιοποιημένης αγοράς αναπροσδιορίζει οριστικά και αμετάκλητα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη σχέση του ανοικτού συστήματος (επιχείρησης) με τις επιρροές από το εξωτερικό περιβάλλον.

Οι όποιες εξωεπιχειρησιακές παρεμβάσεις χρησιμεύουν στο νεοκλασικό πρότυπο μόνο για απόδειξη της λειτουργικότητας των βασικών εργαλείων ανάλυσής του. Το περιβάλλον μπορεί να είναι ουσιαστικός παράγων μόνο όταν μειωθεί η ορθολογική οντότητα του οικονομικού ατόμου, αναπροσδιοριστεί η σημασία του συντονισμού των ενδοεπιχειρησιακών οικονομικών δραστηριοτήτων και τέλος, όταν το αόρατο χέρι της αγοράς γίνεται πιο ορατό.

3. Κριτική των αναλυτικών εργαλείων και των ελλείψεων της νεοκλασικής προσέγγισης σχετικά με την καπιταλιστική επιχείρηση

Για να διαδραματίσει η επιχείρηση έναν ενεργό ρόλο στην οικονομική δράση και να αποκατασταθεί ως «συνειδητό», και όχι λανθάνον, αντικείμενο έρευνας των οικονομολόγων πρέπει να ανατραπούν τα δύο θεωρητικά στηρίγματα της νεοκλασικής αντίληψης της οικονομικής διαδικασίας: Το ένα από τα δύο στηρίγματα είναι ο τέλει ανταγωνισμός με τη συνακόλουθη γενική ισορροπία και το άλλο η πλήρης ορθολογικότητα του λήπτη των οικονομικών αποφάσεων. Εάν παρατηρήσουμε όμως προσεκτικότερα, θα αντιληφθούμε ότι η αδυναμία του νεοκλασικού τρόπου σκέψης στο να κατανοήσει τη δυναμική και ενεργή διάσταση της επιχείρησης δεν

έγκειται αποκλειστικά στις δύο παραπάνω θεωρητικές κατασκευές. Η αδυναμία αυτή του νεοκλασικού μοντέλου επιδεινώθηκε επειδή συστηματικά αγνόησαν τρία δυναμικά και ουσιώδη εργαλεία ανάλυσης.

Το πρώτο που, αν και υπήρχε στις αναπτύξεις των J.-B. Say και J.S. Mill (Coriat, Weinstein 1995: 16), εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια από τους υπόλοιπους νεοκλασικούς είναι το εννοιολογικό εργαλείο του επιχειρηματία και της αναπόφευκτης επιχειρηματικότητας. Η αποστροφή αυτή στέρησε τους αναλυτές της νεοκλασικής σχολής από ένα σημαντικό βοήθημα ερμηνείας των πραγματικών διαστάσεων της αγοράς: αυτό της *επιχειρηματικής ανταγωνιστικότητας*¹¹ (μεταξύ των επιχειρηματιών). Η επιχειρηματική ανταγωνιστικότητα δε θα μπορούσε να στηρίζεται στα θεμέλια του «τέλειου ανταγωνισμού» που είναι ένα στατικά οριοθετημένο σύστημα οικονομικών ανταλλαγών, και το οποίο αδυνατεί να διερευνήσει και να αναλύσει τις ενδοεπιχειρησιακές αντιθέσεις, αλλά στη *δυναμική της σύγκρουσης των διαφορετικών συμφερόντων* όχι μόνο έξω από την επιχείρηση (Audretsch 2003) αλλά κυρίως μέσα σ' αυτήν, συμφέροντα ιδιοκτητών και συμφέροντα διευθυντών (Baumol 1959).

Όπως το αντιλήφθηκαν δύο αποκλίνοντες από το νεοκλασικό μοντέλο αναλυτές ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει τη λήψη κυρίαρχων για την αγορά αποφάσεων (Dobb 1925, Schumpeter 1983), αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει τις προϋποθέσεις (μέσω στρατηγικών επιλογών) για τη δημιουργία και τη συμμετοχή σε «οικονομικά συμφέροντα» (Weber 1995, 2: 61)¹². Η ανταγωνιστικότητα, κυρίως αυτή του ανοιχτού τύπου¹³, κάνει τον επιχειρηματία «κινητικό» και τον αναγκάζει να *διαφοροποιηθεί* στην αγορά για να μπορεί να συμμετέχει με τον παραπάνω ρόλο. *Επιχειρηματική διαφοροποίηση* σημαίνει αφενός, αποφάσεις υψηλού κινδύνου, κάτι που το νεοκλασικό μοντέλο αγνοεί, και αφετέρου, αναπροσδιορισμό της ίδιας της αγοράς μέσα από νέες μορφές ανταγωνισμού που περικλείουν και τη δημιουργία νέων αγαθών (Schumpeter: 1935, 1983). Συμπερασματικά, η χρήση ενός τέτοιου εργαλείου ανάλυσης θα έδινε τη δυνατότητα στους νεοκλασικούς να αντιληφθούν την επιχείρηση τουλάχιστον ως προγραμματισμένη διοικητική διεύθυνση ενεργούσα στη βάση μεταβαλλόμενων σκοπιμοτήτων (Weber 1995, 1: 94 & 101) και αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων (Baumol 1959, Sloan 1972) .

Το δεύτερο εργαλείο ανάλυσης που αγνόησαν οι νεοκλασικοί είναι η θεσμική διάσταση της επιχείρησης. Θα πρέπει να τονιστεί, όπως ήδη έγινε πιο πάνω, ότι οι νεοκλασικοί, κυρίως οι σύγχρονοι, δεν παραμέλησαν στην παρουσίασή τους το θεσμικό πλαίσιο ως οικονομικούς και κοινωνικούς κανόνες, ιστορικά οριοθετημένους, στη βάση των οποίων πραγμα-

τοποιοούνται οι οικονομικές συναλλαγές. Όμως, για τους οικονομικούς αναλυτές αυτής της σχολής σκέψης είναι αναπόφευκτα δεδομένες διαστάσεις, και συνεπώς η έρευνα και η ανάλυσή τους ανήκει στους ιστορικούς (Debreu: 1959). Αυτό που δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν οι νεοκλασικοί είναι ότι η επιχείρηση κατά τη διαδικασία ανάπτυξής της στην αγορά (και μέσα στη κοινωνία) αναπόφευκτα αποκτά θεσμική διάσταση, μέσα από τα περιουσιακά της δικαιώματα (property rights) όπως τα αναλύουν μέσα από τη δική τους αντίληψη και προσέγγιση του οικονομικού γίνεσθαι οι νεοθεσμικοί.

Για να γίνει κατανοητή η θεσμική διάσταση της επιχείρησης πρέπει πρώτα να διαχωριστεί από το θεσμικό πλαίσιο της αγοράς (Arrow 1974). Ο διαχωρισμός είναι εφικτός μόνο εφόσον αναπροσδιοριστούν οι ρόλοι και οι διαδικασίες μεταξύ της αγοράς και της επιχείρησης και γίνει αντιληπτό ότι το κάθε ένα από τα δύο αυτά πλαίσια προσδιορίζει και ενισχύει το άλλο (Williamson 1975: 22). Η αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο συστημάτων (πλαισίων) δεν είναι ούτε τυχαία ούτε απλή αλλά δομικά προσδιορισμένη (Williamson 1985: 39). Με αφετηρία ανάλυσης την αγορά ως φυσική κατάσταση πραγμάτων (Δουράκης 2005: 29, Williamson 1975: 21) και με πυξίδα αναζήτησης τη «φύση της επιχείρησης» (Coase 1987) μπορούν να διερευνηθούν ζητήματα όπως η κάθετη ενσωμάτωση αλλά και τα όρια εξυπηρέτησης συμφερόντων της επιχείρησης, η διάρθρωση των συστημάτων λήψης αποφάσεων, η σχέση μεταξύ οργάνωσης και διάρθρωσης συμφερόντων της επιχείρησης, κ.ά. (Coase 1988, Hess 1983, Williamson 1975, 1985).

Οι απαντήσεις που προωθούνται στα πιο πάνω ζητήματα στηρίζονται κυρίως στην οπτική που αναπτύχθηκε από τον Coase (1988): στην αγορά η συνεργασία των οικονομικών φορέων (ομάδων, ατόμων) στηρίζεται στο σύστημα των τιμών, αντίθετα ο συντονισμός στα όρια της επιχείρησης πραγματοποιείται στη βάση της εξουσίας της δομημένης ιεραρχίας. Κύριο, λοιπόν, χαρακτηριστικό της διάρθρωσης της επιχείρησης είναι η κατάργηση του συστήματος των τιμών. Αυτή η οπτική, της ιδιαίτερης θεσμικής διάστασης της επιχείρησης στη βάση του εξουσιαστικού προτύπου έχει ήδη προταθεί από τον Marx με ένα διαφορετικό τρόπο, «η αναρχία της αγοράς απέναντι στο δεσποτισμό του εργοστασίου» (Coriat, Weinstein 1995: 46). Η αναζήτηση της «θεσμικότητας» της επιχείρησης δημιουργεί τις προϋποθέσεις να αναπτυχθούν ερευνητικά προγράμματα που όχι μόνο αντιλαμβάνονται μερικές από τις σοβαρότερες διαστάσεις της στην καθημερινότητά της αλλά που, σιγά αλλά σταθερά, δημιουργούν «διανοητικό» ρήγμα στο νεοκλασικό οικοδόμημα της επιχείρησης.

Το τρίτο σημαντικό εργαλείο ανάλυσης που συστηματικά αγνόησαν οι νεοκλασικοί είναι ο τεχνολογικός παράγοντας στη διαδικασία ανάπτυξης της επιχείρησης στην αγορά. Οι νεοκλασικοί παρόλο που επισταμένως αγνόησαν τη συμβολή της τεχνολογίας στην ανάπτυξη της επιχείρησης και της επιχειρηματικότητας δε θα μπορούσαν να καταταχθούν στους τεχνολογο-σκεπτικιστές (Κωνσταντόπουλος 2003α). Αντιθέτως, στήριξαν τις αναλύσεις τους στην τεχνολογική ανάπτυξη των μέσων παραγωγής (Dobb 1925, Marshall 1969, Schumpeter 1983, Williamson 1985). Η τεχνολογική διάσταση ήταν ένας εξωγενής, για την επιχείρηση, παράγοντας που δε θα μπορούσαν εξάλλου να τον συνδέσουν, ως εργαλείο ανάλυσης, με την ανάπτυξη της επιχείρησης, διότι με τον τρόπο αυτό θα κατέρρεε το θεωρητικό τους οικοδόμημα.

Αν ληφθεί ως σημείο εκκίνησης της έρευνας το τεχνολογικό εργαλείο, αναπόφευκτα η ανάλυση οδεύει στο κανάλι του μετασχηματισμού της επιχείρησης. Γίνεται αμέσως κατανοητός ο βασικός λόγος απόρριψης από τους νεοκλασικούς του εργαλείου της τεχνολογίας ως μέσω ανάλυσης όχι μόνο της επιχείρησης αλλά και των οικονομικών σχέσεων γενικότερα. Η κύρια προβληματική της νεοκλασικής ανάλυσης ορίζεται πάνω στον άξονα της ορθολογικής διάστασης των οικονομικών συντελεστών (ατόμων) ώστε να μπορούν να προσαρμοστούν αλλά και να προσαρμόσουν τις διάφορες οικονομικές μεταβλητές στη μεγιστοποιημένη εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Η λογική της συνεχούς αλλαγής θα έβαζε σε κίνδυνο αυτή την προσπάθεια όπου θα έπρεπε να εφευρευθούν άλλοι τρόποι αντιμετώπισης με αποτέλεσμα να κινδυνεύσουν τα βασικά θεωρητικά δεδομένα της νεοκλασικής σκέψης.

Για να εξετασθεί η τεχνολογική μεταβλητή πρέπει η επιχείρηση να θεωρηθεί ως ένα αυτόνομο και αυτοδύναμο θεσμικό πλαίσιο που είναι καλός αγωγός (θετικός δέκτης) των μετασχηματισμών και των αλλαγών του περιβάλλοντός του. Με οδηγό αυτό το αντιληπτικό μοντέλο ο ρόλος της επιχείρησης ορίζεται από την ικανότητά της να αντιλαμβάνεται την τεχνολογική αλλαγή αλλά και να συμβάλει σ' αυτήν. Με αυτού του είδους τα εργαλεία μπορούν να εξηγηθούν οι λειτουργικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στις επιχειρήσεις κυρίως στην Αμερική από το 1850 έως το 1920 ώστε να δημιουργηθούν κολοσσιαίες εργοστασιακές μονάδες. Αυτές οι επιχειρήσεις χειριζόμενες τις τεχνολογικές αλλαγές αναπτύσσουν νέες μεθόδους οργάνωσης και διαχείρισης της επιχειρησιακής εξουσίας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν νέα θεσμικά επιχειρησιακά πρότυπα, οι πολυεθνικές εταιρείες (Κωνσταντόπουλος 2003^α και 2003^β).

Η παρουσίαση των παραπάνω εργαλείων (κυρίως από τη νεοθεσμική σχολή και από τις δύο θεωρίες της, αυτήν του κόστους συναλλαγής και τη θεωρία της αντιπροσώπευσης) πραγματοποιήθηκε με στόχο να γίνουν αντιληπτά τα ουσιαστικά αίτια της «παραχάραξης» της προσέγγισης της επιχείρησης από το νεοκλασικό τρόπο ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων. Τα εργαλεία αυτά των νεοθεσμικών δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τη συγκεκριμένη σχολή ανάλυσης διότι η διάρθρωση της προβληματικής που προσδιορίζει τα όρια ανάπτυξης κάθε σχολής ή μοντέλου ή απλής θεώρησης δεν επέτρεπε τέτοιου είδους προσεγγίσεις. Γίνεται φανερό ότι παράλληλα με το νεοκλασικό μοντέλο αναπτύσσονται και «εναλλακτικοί» τρόποι προσέγγισης της επιχείρησης (Ghertman 2004, Langlois και al. 2003, Plunket και al. 2002) βασισμένοι σε προβληματισμούς αναφορικά με το ρόλο που παίζει ο επιχειρηματίας και η επιχειρηματική του συμβολή, η θεσμικότητα του φορέα επιχείρησης και η τεχνολογική αναπτυξιακή διάσταση.

4. Ο αναπροσδιορισμός των θεωρητικών στηριγμάτων του νεοκλασικού μοντέλου και η επιρροή των εναλλακτικών προτύπων στην αντίληψη της επιχείρησης

Όμως και στο τομέα των δύο θεωρητικών στηριγμάτων του νεοκλασικού οικοδομήματος σημειώθηκαν προσπάθειες μετατόπισης του κέντρου βάρους της γωνίας προσέγγισης. Μια πρώτη προσπάθεια αναπροσδιορισμού γίνεται με τη διαπίστωση της έλλειψης ρεαλισμού και εσωτερικής συνοχής της αρχής του τέλει ανταγωνισμού¹⁴. Η πρώτη κριτική πάνω στις ατέλειες του μοντέλου του τέλει ανταγωνισμού δίνει τη δυνατότητα να αναπτυχθούν θεωρίες όπως αυτή του ατελή ανταγωνισμού ή αυτή του μονοπωλιακού ανταγωνισμού¹⁵. Ταυτόχρονα, άλλες οικονομικές τοποθετήσεις που διαφοροποιούνται από το νεοκλασικό τρόπο σκέψης και που αντιλαμβάνονται παραμέτρους που παρεμβαίνουν στην οικονομική καθημερινή διαδικασία, όπως η πολυπλοκότητα στη διάρθρωση των επιρροών κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών των αγαθών στην αγορά, οι διαφοροποιήσεις στα παραγόμενα αγαθά αλλά και η σημαντικότητα των στρατηγικών επιλογών στις πωλήσεις των

αγαθών αυτών, αποδίδουν ένα περισσότερο ενεργό ρόλο στην επιχείρηση. Μ' αυτό τον τρόπο αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους «εναλλακτικά» πρότυπα¹⁶ αναφορικά με την προσέγγιση και την ανάλυση των επιχειρήσεων (Ferrandon 2002, Galbraith 2006).

Έναν ουσιαστικό ρόλο στην πορεία ανασκευής των καθιερωμένων νεοκλασικών αντιλήψεων αναφορικά με την επιχείρηση έπαιξε η θεωρία του *κόστους της συναλλαγής* (transaction costs) (Williamson 1985). Η θεωρία αυτή βασίστηκε σε αναλυτικά εργαλεία, όπως η αναζήτηση της αποτελεσματικότητας της επιχείρησης, ο κάθετος διαχωρισμός μεταξύ επιχείρησης και αγοράς όπου η κάθε μία από αυτές τις διαστάσεις συμβάλει με ιδιαίτερο τρόπο, η αβεβαιότητα του περιβάλλοντος και τέλος η ανάπτυξη των συμβάσεων (contract) μεταξύ οικονομικών παραγόντων ή ατόμων (Plunket και al. 2002). Η κύρια προβληματική του θεωρητικού αυτού προτύπου θεμελιώνεται στη διάσταση της ανταλλαγής και όχι της παραγωγής (Coriat, Weinstein 1995). Η επιχείρηση είναι ο βασικός πυρήνας της διαχείρισης του κόστους της συναλλαγής που προκύπτει από την εξειδίκευση των πόρων ή των περιουσιακών στοιχείων (asset specificity), την αβεβαιότητα (συμπεριφορική) και τη συχνότητα των συναλλαγών (Williamson 1985).

Η ιδιομορφία των πόρων αναπροσδιορίζει δραστικά τις σχέσεις μεταξύ των οικονομικών φορέων και θεμελιώνει το κανονιστικό πλαίσιο που είναι απαραίτητο για την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία της επιχείρησης. Η αβεβαιότητα που προκύπτει από τις διάφορες στρατηγικές συμπεριφορές των οικονομικών φορέων έχει επιπτώσεις στη διάρθρωση της οργάνωσης της επιχείρησης. Η συχνότητα, τέλος, των μορφών συναλλαγής επιδρά δραστικά πάνω στην επιλεγμένη οργάνωση της επιχείρησης. Ο συνδυασμός των διαφόρων μορφών συναλλαγής με τα επιμέρους σχήματα συμβάσεων διαμορφώνουν μια ποικιλία αναφορικά με το κόστος των συναλλαγών της επιχείρησης (Coriat, Weinstein 1995, Ulgen 2003, Williamson 1985). Η αποδοχή της περιορισμένης ορθολογικότητας των ατόμων (Simon) από τη θεωρία του κόστους της συναλλαγής ενεργοποιεί το ρόλο της αβεβαιότητας με αποτέλεσμα το περιβάλλον να αποκτά μια δυναμική αναλυτική διάσταση. Η συνεισφορά της θεωρίας αυτής επικεντρώνεται στη δυνατότητα επιλογής των δομών διακυβέρνησης της επιχείρησης με κύριο (και αποκλειστικό) στοιχείο της επιλογής το κόστος των συναλλαγών και με βασικό γνώμονα την αποτελεσματικότητα της επιχείρησης.

Η θεωρία του κόστους των συναλλαγών στηρίζεται σε μια λεπτή διερεύνηση των ατομικών συμπεριφορών και των αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων αυτών των συμπεριφορών (Arrow 1987). Ενώ μοιράζεται

τις ίδιες αρχές, στο επίπεδο του μεθοδολογικού ατομισμού (methodological individualism), με τους νεοκλασικούς, εντούτοις καταφέρνει να είναι περισσότερο ρεαλιστική από αυτούς επειδή αναπροσδιόρισε τη διάρθρωση του προβληματισμού της. Επιπλέον η θεωρία αυτή προσδίδει μια νέα δυναμική στο ρόλο του περιβάλλοντος. Η αγορά αναλαμβάνει να παραινεί τους οικονομικούς συντελεστές (τα άτομα) και με δεδομένη την περιορισμένη ορθολογικότητα παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οργανωσιακής μορφής της επιχείρησης (κάθετη ολοκλήρωση) αλλά και της αποτελεσματικότητάς της. Άρα, αγορά και επιχείρηση, σε αντίθεση με ό,τι πρεσβεύουν οι νεοκλασικοί, είναι δύο θεσμικές ρυθμίσεις ή δομές διακυβέρνησης (governance structures) που αναπτύσσονται έμμεσα ή άμεσα από τις δράσεις των συμβαλλομένων μερών. Ένα ουσιώδες θέμα που απασχολεί τη νεοθεσμική σχολή είναι να καθορίσει ποιες θεσμικές ρυθμίσεις (ή δομές διακυβέρνησης) είναι προτιμητέες για οικονομικούς λόγους κάτω από τις επικρατούσες συνθήκες. Η λύση μπορεί να είναι μία από τις δύο θεσμικές ρυθμίσεις (η αγορά ή η επιχείρηση-ιεραρχία) ή κάποια άλλη μορφή διαχείρισης ή διακυβέρνησης μεταξύ των δύο (Δουράκης 2005: 30-31, Williamson 1985: 83).

Με τον τρόπο αυτό η θεωρία του κόστους των συναλλαγών διαμορφώνει το πλαίσιο διαχείρισης των συγκρούσεων μεταξύ των οικονομικών συντελεστών (ατόμων) και δε θεωρεί την επιχείρηση, σε αντιδιαστολή από τους σύγχρονους νεοκλασικούς, ως ένα σύστημα ελεύθερων συμβάσεων μεταξύ ίσων οικονομικών συντελεστών (ατόμων) (Coriat, Weinstein 1995). Πράγματι, ένεκα της περιορισμένης ορθολογικότητας, της ασύμμετρης πληροφόρησης, της οπορτουμιστικής συμπεριφοράς (opportunism) και της υπεξαίρεσης (hold-up) δεν είναι δυνατόν να εκλαμβάνονται οι οικονομικοί συντελεστές ως ίσοι μεταξύ τους (Δουράκης 2005: 30, Κωνσταντόπουλος 2004, Williamson 1996: 120).

Εκτός της θεωρίας του κόστους των συναλλαγών καταλυτική σημασία για τον αναπροσδιορισμό της έρευνας στο πεδίο των επιχειρήσεων είχε η συμβολή της, γνωστής πλέον στο ευρύ κοινό, «περιορισμένης ορθολογικότητας» (March, Simon 2003). Η περιορισμένη ορθολογικότητα οροθετήθηκε σε πλαίσια που περιλαμβάνουν την ανάλυση διαστάσεων όπως, η συμπεριφορά των ανθρώπων στο τομέα της λήψης αποφάσεων, στο τομέα της δράσης, στις προσδοκίες και προτιμήσεις. Το πρόβλημα με το οποίο ασχολήθηκαν οι θεωρητικοί αυτής της προσέγγισης ήταν ο βασικός θεωρητικός πυλώνας της νεοκλασικής σκέψης, δηλαδή η ορθολογικότητα του οικονομικού ανθρώπου στο πλαίσιο της οργάνωσης (επιχείρησης).

Για πρώτη φορά στο πλαίσιο της προσπάθειας για μοντελοποίηση γίνεται τόσο καταλυτικά αντιληπτή η αλληλεξάρτηση της επιχείρησης με το περιβάλλον της: «Οι διεργασίες που επιτελούνται στο πλαίσιο μιας οργάνωσης διαμορφώνουν τον εξωτερικό της κόσμο, παρά το γεγονός ότι και αυτός διαμορφώνει την οργάνωση. Η τεχνολογία δεν υιοθετείται απλώς από την οργάνωση και η οργάνωση δεν προσαρμόζεται σε αυτή, αλλά μεταβάλλεται. Οι πληροφορίες τις οποίες λαμβάνουμε, εμπεριέχουν τον απόηχο των πληροφοριών που εμείς διαμηνύουμε. Οι προτιμήσεις διαμορφώνουν τον εξωτερικό κόσμο, ο οποίος με τη σειρά του διαμορφώνει τις προτιμήσεις. Η λέξη – κλειδί είναι η «συν-εξέλιξη». Ο κόσμος μας είναι ένας εξαρτώμενος – από - τη διαδρομή [...] κόσμος, στον οποίο ακόμη και τα μικρότερα βήματα εύκολα μπορούν να κλιμακωθούν σε μη αναστρέψιμες, ή σχεδόν μη αναστρέψιμες δεσμεύσεις» (March, Simon 2003: 59-60).

Η αντικατάσταση της διάστασης της *προσαρμογής* της οργάνωσης στις προσαγές του περιβάλλοντός της από τη διάσταση της *μεταβολής*, δηλαδή της μετεξέλιξης της οργάνωσης αλλά και του περιβάλλοντός της διαμορφώνει το αντιληπτικό υπόβαθρο που χρειάζεται ώστε να γίνει κατανοητή η πραγματικότητα των σχέσεων που αναπτύσσονται στην καθημερινότητα της αγοράς και των επιχειρήσεων (Κωνσταντόπουλος 2004). Η πολυπλοκότητα των σχέσεων αυτών συνυπάρχει με την ιδέα της *περιορισμένης ορθολογικότητας* του οικονομικού ατόμου στα πλαίσια της επιχείρησης (οργάνωσης). Αυτή πηγάζει, είτε από το πλαίσιο της προσέγγισης των πληροφοριών (αβεβαιότητα των πληροφοριών) είτε από το πλαίσιο της επεξεργασίας των (περιορισμένη υπολογιστική ικανότητα) είτε από το πλαίσιο της συνύπαρξης περισσότερων αποφάσεων (αλληλεξάρτηση των στρατηγικών αποφάσεων μεταξύ περισσότερων οικονομικών δραστών) ώστε να γίνεται η *ενδεδειγμένη*, κατά περίπτωση, επιλογή της απόφασης. Με απλά λόγια, ο άνθρωπος ως καθημερινός οικονομικός αναλυτής δεν έχει τη δυνατότητα, ένεκα του πολύπλοκου των οικονομικών και οργανωσιακών καταστάσεων, να έχει ούτε γνώση όλων των πιθανών επιλογών ούτε πλήρη γνώση ή ικανότητα υπολογισμού των συνεπειών αυτών των επιλογών ούτε την απόλυτη βεβαιότητα των εξελίξεων των συνεπειών αυτών ούτε την ικανότητα να συγκρίνει αυτές τις συνέπειες μεταξύ τους. Πολύ δε περισσότερο δεν έχει την ικανότητα να προβλέψει αποτελεσματικά τις αποφάσεις που θα πάρουν οι υπόλοιποι οικονομικοί συντελεστές που εμπλέκονται στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κάθε φορά απόφασης, ακόμα και όταν χρησιμοποιεί τα διδάγματα της θεωρίας των παιγνίων (Κοτταρίδη, Σιουρού-

νης 2002) ή ακόμα και αν κάνει χρήση των άρρητων θεωριών της προσωπικότητας (Leyens 1996).

Μετά από την οριοθέτηση του αντιληπτικού πλαισίου ανάλυσης της πραγματικότητας της επιχείρησης έχουν μπει οι βάσεις για την αποδόμηση του θεμέλιου λίθου της ορθολογικότητας του ατόμου που στοιχειοθέτησε η νεοκλασική σχολή: *την αναζήτηση της μεγιστοποίησης του οφέλους*. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της περιορισμένης ορθολογικότητας, και κυρίως κατά τον Simon, η αντικατάσταση της αναζήτησης της μεγιστοποίησης του οφέλους είναι εφικτή μέσω της αρχής της *ικανοποίησης*. Προτείνεται η υπόθεση ότι κάθε οικονομικός συντελεστής (άτομο) δεν αναζητά τη δράση που οδηγεί στο καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με βάση τις εκάστοτε συνθήκες, αλλά τη δράση που οδηγεί στο αποτέλεσμα που κρίνεται ικανοποιητικό σχετικά μ' ένα συγκεκριμένο *επίπεδο επιδίωξης* του κάθε οικονομικού συντελεστή (ατόμου) (March, Simon 2003).

Η ύπαρξη της αρχής της ικανοποίησης δικαιολογείται από δύο πλαίσια στήριξης. Το ένα είναι γνωστικής διάρθρωσης, ο περιορισμός των πληροφοριών που διαθέτει κάθε οικονομικός συντελεστής (άτομο) και η ανάγκη της διαχείρισης του αβέβαιου των περισσοτέρων ανταλλαγών τον υποχρεώνουν στην απόρριψη της αναζήτησης της μεγιστοποίησης του κέρδους και την αντικατάστασή της από την *κατά περίπτωση ικανοποίηση*. Το άλλο είναι οργανωσιακής θεμελίωσης, η αναζήτηση ενός ικανοποιητικού αποτελέσματος επιτρέπει, στα πλαίσια μιας επιχείρησης, την ανεύρεση ενός *συμβιβαστικού πλαισίου* μεταξύ των διάφορων οικονομικών συντελεστών. Με τον τρόπο αυτό δίνεται λύση στο αντιληπτικό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί από την εμμονή της νεοκλασικής σχολής στην αναζήτηση του μέγιστου αποτελέσματος που αναπόφευκτα οδηγούσε στην ενδογενή ανάπτυξη συγκρούσεων σε κάθε επιχείρηση μεταξύ των διάφορων οικονομικών συντελεστών (agents) (Κωνσταντόπουλος 2004).

Η ανάπτυξη της θέσης του περιορισμένου ορθολογισμού αναπροσδιόρισε όλο το ερευνητικό πεδίο των επιχειρήσεων και διευκόλυσε την ανάπτυξη νέων πεδίων προβληματισμού. Κυρίως όμως έδωσε ώθηση στη διερεύνηση του ρόλου του περιβάλλοντος που δεν προσεγγίζεται πλέον ως παράγοντας «εξαναγκασμού των επιχειρήσεων» αλλά ως μια σημαντική μεταβλητή που συμμετέχει στη διαδικασία αναπροσδιορισμού των οικονομικών διαστάσεων και μέσα από τη συμμετοχή της αυτή αναπροσδιορίζεται η ίδια.

5. Η αλλαγή ως σημείο προσέγγισης της επιχείρησης. Η εξελικτική σχολή και η αντίληψή της για την επιχείρηση

Στην προηγούμενη παράγραφο παρουσιάστηκαν θεωρητικά πρότυπα σχετικά με τις επιχειρήσεις που προσπαθώντας να αντισταθούν στις ιστοπεδωτικές απλουστεύσεις ή παραχαράξεις της νεοκλασικής σκέψης οριοθέτησαν έναν εναλλακτικό τρόπο να τις αναλύσουν και να τις ερμηνεύσουν (Langlois και al. 2003). Το νεοθεσμικό μοντέλο οριοθέτησε το αντικείμενο έρευνάς του προσπαθώντας να βρει απαντήσεις στο βασικό ερώτημα: *γιατί υπάρχει ο θεσμός της επιχείρησης;* (Coase 1937). Ένα ρεύμα αυτού του μοντέλου, η θεωρία του κόστους συναλλαγής, διαμόρφωσε το βασικό ερευνητικό της προσανατολισμό προσπαθώντας να απαντήσει στα ερωτήματα: *πώς διαμορφώνεται το μέγεθος και τα εξωτερικά όρια των επιχειρήσεων και από τι εξαρτάται η εσωτερική οργάνωσή τους;* (Δουράκης 2005: 27). Ένα δεύτερο ρεύμα της νεοθεσμικής σχολής, η θεωρία της εκπροσώπησης, διαχειρίζεται την ερευνητική της διαδρομή προσπαθώντας να απαντήσει στο ερώτημα: *πώς οριοθετείται το ζήτημα των σχέσεων διοίκησης και ιδιοκτησίας στα πλαίσια της επιχείρησης;* Και τα δύο αυτά ρεύματα, για να βρουν απαντήσεις στα ιδιαίτερα ερωτήματα που έθεσαν, όχι μόνο αποδέχτηκαν αλλά και στηρίχθηκαν στις θέσεις της περιορισμένης ορθολογικότητας (March, Simon) που ορίζεται ως η ενδεδειγμένη απάντηση στο πρόβλημα που δημιουργούσε το ερώτημα: *με ποιο τρόπο λειτουργούν οι οικονομικοί συντελεστές (agents) στα πλαίσια επίτευξης των (οικονομικών) στόχων τους;*

Ένας άλλος τρόπος προσέγγισης της επιχείρησης είναι η αναζήτηση λύσεων και απαντήσεων στο πρόβλημα - ερώτημα: *πώς επιβιώνει και κυρίως πώς αναπτύσσεται (και εξελίσσεται) μια επιχείρηση;* Οι έρευνες που ακολούθησαν αυτό το ερώτημα από τη μια, προσέφυγαν στους οικονομικούς θεωρητικούς προσανατολισμούς του Schumpeter, και από την άλλη, δανείστηκαν τις επιστημονικές αντιλήψεις των βιολογικών μοντέλων ανάλυσης (Dosi 2001). Το πιο πάνω ερώτημά τους δεν το έθεσαν στο κενό αλλά αποδεχόμενοι τα διδάγματα των άλλων εναλλακτικών μοντέλων αναφορικά με την επιχείρηση αναρωτήθηκαν πώς επιτελείται αυτή η επιβίωση σ' ένα περιβάλλον που κυριαρχείται από την αβεβαιότητα σε όλους τους τομείς και κυρίως σ' αυτόν των πληροφοριών;

Από τη μια μεριά, οι απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα για αυτούς που καταφεύγουν στις θέσεις του Schumpeter είναι αναπόσπαστα συν-

δεδωμένες με την εξέλιξη μέσα από την τεχνολογική διάσταση (Perroux 1981: 103 επ.). Ο Schumpeter θεωρείται ένας κατά βάση «αιρετικός» οικονομολόγος (Albertini, Silem 2001: 398) που στηρίζει τις βασικές του αντιλήψεις στη διάσταση της δυναμικής των δομών που ορίζεται ως το πέρασμα από τον ένα τύπο οργάνωσης σε έναν άλλο (Schumpeter 1954). Όμως, μια σημαντική του καινοτομία είναι ότι συνδέει την εξέλιξη των οικονομικών δομών στις εξελίξεις των άλλων δομών. Πράγματι, η λειτουργία της οικονομίας για τον Schumpeter έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Η τεχνολογική πρόοδος είναι στενά συνδεδεμένη με τη γενική εξέλιξη της κοινωνίας και ταυτόχρονα η οικονομική εξέλιξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη (Albertini, Silem 2001: 403). Στηριζόμενος στην αρχή της αλληλεξάρτησης των διαφόρων δομών του είναι εύκολο να προτείνει την ιδέα ότι οι κοινωνίες οργανώθηκαν στη βάση της ανάπτυξης και αφού αυτή η τελευταία μετριέται μέσα από την αύξηση της παραγωγής γίνεται η αιτία των βαθιών μετασχηματισμών των συμπεριφορών, των τεχνικών και της κοινωνικής οργάνωσης (Perroux 1981: 17 επ.). Οι έννοιες της τεχνολογικής προόδου και της παραγωγής είναι θεμελιώδεις στο τρόπο σκέψης κατά το Schumpeter. Κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης είναι για τον Schumpeter η τεχνολογική καινοτομία.

Την ίδια αντίληψη ακολουθεί και για τις επιχειρήσεις, νέες ή παλιές, με κινητήρια δύναμη τη θέση της «δημιουργικής καταστροφής» της επιχειρηματικότητας (Schumpeter 1934). Πρόκειται για την οπτική που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη των νέων επιχειρήσεων με βάση το κριτήριο των καινοτομικών προϊόντων. Οι επιχειρήσεις αυτές «εκτοπίζουν» από την αγορά τις επιχειρήσεις με τη μικρότερη συμμετοχή σε καινοτομικά προϊόντα. Με το τρόπο αυτό εξασφαλίζεται μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη παρόλο που ένα σύνολο παλαιών επιχειρήσεων αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την αγορά (Audretsch 2003). Για να διατηρηθεί όμως, μια επιχείρηση στην αγορά πρέπει να διαθέτει την ίδια δυναμική της δημιουργικής καταστροφής μέσα από τη συνεχή ανάπτυξη νέων προϊόντων και τη βελτίωση των παλιών.

Από την άλλη μεριά, οι απαντήσεις των οικονομολόγων που ασπάζονται τα βιολογικά μοντέλα ανάλυσης πηγάζουν από τον ανασχεδιασμό της αντίληψης για το ρόλο της αγοράς στη διαδικασία επιβίωσης ή / και ανάπτυξης της επιχείρησης. Η αγορά δεν προσεγγίζεται μέσα από την οπτική της ρύθμισης του αόρατου χεριού αλλά ως διάσταση (χώρος) όπου επιτελείται η «φυσική επιλογή» των εταιρειών που «αξίζουν» ή όχι να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν στις συνθήκες του συγκεκριμένου πε-

ριβάλλοντος (Alchian 1950). Η διάσταση της ανάπτυξης είναι το πρόβλημα που επικρατεί στις σύγχρονες έρευνες (μετά το 1980) του ρεύματος αυτού (Levinthal 2004, Nelson, Winter 1982). Προσεγγίζοντας όμως την ανάπτυξη ουσιαστικά προσανατολίζουν την ερευνητική τους σκαπάνη στην αναζήτηση και διερεύνηση της διαδικασίας των *αλλαγών* μιας επιχείρησης. Πιστοί στις προεπιλεγμένες από τη βιολογία αρχές ψάχνουν να εντοπίσουν τους μηχανισμούς «φυσικής επιλογής» με τους οποίους ενεργεί και λειτουργεί η αγορά (Rosenberg 2004, Winter 1987).

Αυτό το αυστηρό και δύσκολο περιβάλλον, η αγορά, στο οποίο αναπτύσσονται οι επιχειρήσεις, λειτουργεί με βασικές εξελικτικές αρχές, όπως αυτές θα μπορούσαν να προσαρμοστούν στο οικονομικό πεδίο. Η *κληρονομικότητα* του βιολογικού πεδίου μεταφέρεται στο οικονομικό πεδίο ως «*ρουτίνες*», δηλαδή, υπολογιστικές διαδικασίες που εφαρμόζονται από τους οικονομικούς συντελεστές (agents) και οι οποίες οριοθετούν τις συμπεριφορές τους (Coriat 2000, Nelson, Winter 1982, Postrel, Rumelt 2004). Η αρχή της *μετάστασης* που στη βιολογία είναι ο βασικός μηχανισμός και ωθεί προς την εξέλιξη εντοπίζεται στο οικονομικό πεδίο ως αρχή της *αναζήτησης* (και της *έρευνας*) (search) και ευθύνεται για το επίπεδο της καινοτομίας σε κάθε επιχείρηση (Dosi 2001, Pisano 2000). Η διάσταση της αναζήτησης μπορεί να ενυπάρχει σε μια επιχείρηση αλλά να μην είναι ενεργοποιημένη. Η ενεργοποίησή της μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από πολλαπλά στοιχεία ή συνδυασμό τους, όπως το επίπεδο ανταγωνιστικότητας στην αγορά, οι μορφές διαπροσωπικών σχέσεων στην επιχείρηση, τα προτιμώμενα είδη λήψης αποφάσεων, κτλ. (Langlois 1995, Teece et al. 2000). Η «ανάγκη» της ανάπτυξης της επιχείρησης, όμως, δεν αποκλείει την εμφάνιση της ασυνέχειας (Rosenbloom, Christensen 1998).

Η δυνατότητα όμως της κάθε επιχείρησης να αναπτυχθεί στο δύσκολο χώρο της αγοράς δεν πραγματοποιείται, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της προσέγγισης αυτής, στη βάση της ολιστικής μεθοδολογίας. Αντίθετα, προσεγγίζουν το μεθοδολογικό ατομισμό στη βάση της γνωστικής δράσης των αλληλεξαρτώμενων, στα πλαίσια της επιχείρησης, οικονομικών συντελεστών (agents) (Argote, Darr 2000, Nelson 1998, Teece, Pisano 1998). Ο οικονομικός συντελεστής (άτομο) δεν είναι προικισμένος *a priori* με οποιοδήποτε είδος ορθολογισμού αλλά η συμπεριφορά του *κατασκευάζεται* στα πλαίσια της επιχείρησης μέσα από την *επαγγελματική κατάρτιση* (Fransman 1998, Narduzzo και al. 2000). Η προτίμηση στη γνωστική υπεροχή του «μεμονωμένου» ατόμου αναγκάζει τους θεωρητικούς της προσέγγισης αυτής να προβάλουν ως προϋπόθεση την πολυ-

πλοκότητα των ενδοεπιχειρησιακών ισορροπιών, μεταξύ των οικονομικών συντελεστών, που διαρθρώνεται και αυτή μέσα από την επαγγελματική κατάρτιση (Cohen και al. 2004, Dosi 2001).

Είναι προφανές ότι μια τέτοια θεωρητική κατασκευή δημιουργεί ένα σοβαρό προβληματισμό στο πεδίο της συνοχής της επιχείρησης. Αυτή η συνοχή μπορεί να εξασφαλιστεί, όχι μέσα από τη συμβολή ενός ικανότατου σούπερ – μάνατζερ, αλλά από την *επαγγελματοποίηση* των οικονομικών συντελεστών (agents), δηλαδή των ατόμων που συμμετέχουν στην πραγματοποίηση των στόχων της επιχείρησης (Levinthal 1995, Teece, Pisano 1998). Η κύρια λοιπόν ικανότητα ενός ατόμου, στα πλαίσια μιας ανταγωνιστικής στην αγορά επιχείρησης, είναι αυτή η επαγγελματοποίησή του που σημαίνει να μπορεί να αφομοιώσει, στο συντομότερο δυνατό διάστημα, τις ενδεδειγμένες κατά περίπτωση «λύσεις» σε προβλήματα γνωστά και κυρίως άγνωστα (Levinthal 1995). Οι επιχειρήσεις είναι δυνατόν να επιβιώσουν σε ένα υπερ-απαιτητικό περιβάλλον όπως η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη αγορά εφόσον διαθέτουν την ικανότητα να μετατρέπουν τις ατομικές σε οργανωσιακές δεξιότητες (Chandler 2001, Winter 1995).

Η διάσταση της κατάρτισης παρουσιάζει μερικά ιδιότυπα χαρακτηριστικά. Η κατάρτιση στηρίζεται στη σωρευτική διαδικασία που προϋποθέτει τη μόνιμη ενεργοποίηση όλων των παλαιότερων γνώσεων αφού κάθε νέα στηρίζεται αλλά και χρησιμοποιεί στοιχεία τους (Dosi 2001). Ταυτόχρονα είναι διάσταση που εμπεριέχει πιο πολύ τις οργανωσιακές παρά την ατομικές δεξιότητες. Η γνώση που δημιουργείται στη βάση της κατάρτισης γίνεται κατανοητή μέσα από τις οργανωσιακές ρουτίνες και τότε πρόκειται για πρότυπα αλληλεπίδρασης που διαμορφώνουν αποτελεσματικές λύσεις σε ιδιόμορφα προβλήματα. Η διαχείριση της γνώσης αυτής αποτελεί και το βασικό στοιχείο δόμησης της επιχείρησης που με τη σειρά της δημιουργεί και τις προϋποθέσεις για επιτυχή ή μη αποτελέσματα της επιχείρησης (Chandler 2004). Εδώ όμως μπορεί να παρατηρηθεί κάποιος ότι η αντίληψη που έχουν οι εξελικτικοί ερευνητές για την επιχείρηση ως οργάνωση περιορίζεται στη γνωστική αλληλεξάρτηση των οικονομικών συντελεστών (agents) χωρίς να λαμβάνονται υπόψη η κοινωνική διάσταση των κανόνων, το δικαίωμα ιδιοκτησίας ή οι συγκρούσεις για το μίρασμα του κέρδους (Coriat, Weinstein 1995). Πρόκειται για μια ιδιόμορφη οργάνωση όχι όμως για ένα θεσμό.

Οι ρουτίνες χωρίζονται σε στατικές που υπάγονται στη σφαίρα της ικανοποίησης (satisficing) και σε δυναμικές που δημιουργούν συμπεριφορές έρευνας και αναζήτησης (search) (Nelson, Winter 1982). Αυτές οι

τελευταίες είναι στη βάση κάθε αλλαγής στο χώρο των επιχειρήσεων. Οι ρουτίνες είναι ουσιαστικά αφανείς (tacit) και αυτή η ιδιότητά τους τις κάνει να μην είναι μεταβιβάσιμες από τη μια στην άλλη επιχείρηση αποτελώντας μ' αυτό τον τρόπο το ειδικό κεφάλαιο που διαχωρίζει τη μια από την άλλη επιχείρηση (Postrel Rumelt 2004). Έτσι, οι θεωρητικοί της εξελικτικής σκέψης μπορούν να υποστηρίξουν ότι η εξέλιξη της επιχείρησης συστηματοποιείται μέσω ενός «προκαθορισμένου μονοπατιού» (path dependency) που ορίζεται (δημιουργείται) από τη φύση των ειδικών πόρων που διαθέτει και είναι σε θέση να ενεργοποιήσει. Με το σκεπτικό αυτό συναντούν τους εκπροσώπους της θεωρίας των πόρων και ικανοτήτων (Resources and Capabilities) (Penrose 1995). Πράγματι, αρκετοί μελετητές τους χαρακτηρίζουν ως μια πρόσφατη εκδοχή της θεωρίας Πόρων και Ικανοτήτων με στόχο την επιχειρησιακή διαφοροποίηση και εξειδίκευση (Δουράκης 2005: 114-123).

Μ' αυτό το σκεπτικό μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι αλλαγές πορείας (αλλαγή αντικειμένου) που έχουν πραγματοποιήσει μεγάλες εταιρείες επειδή ακριβώς οι συνθήκες αγοράς το επέβαλαν αλλά και αυτές διέθεταν ειδικούς δευτερογενείς πόρους για να πραγματοποιήσουν επιτυχώς τις αλλαγές αυτές, δηλαδή να μετατρέψουν τους δευτερογενείς σε πρωτογενείς πόρους (Levinthal 2004). Η περίπτωση της Intel στη δεκαετία του 1980 είναι το πλέον γνωστό παράδειγμα¹⁷ (Grove 1996). Όπως τονίστηκε και προηγουμένως δε σημαίνει ότι η επιχείρηση γίνεται αντιληπτή από τους εξελικτικούς επιστήμονες ως ένα όλο (στη βάση της ολιστικής αντίληψης), αλλά ως συλλογή αλληλεξαρτώμενων ατόμων (στη βάση της ατομιστικής θεωρίας). Αυτή είναι δε και η κύρια θεωρητική διάσταση των εξελικτικών επιστημών.

Για την εξελικτική θεωρία το περιβάλλον είναι μια κύρια μεταβλητή που οριοθετεί ταυτόχρονα και την επιβίωση ή μη της επιχείρησης. Όμως, σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς που προτείνουν την ιδέα της αγοράς¹⁸ που επιτρέπει την επιβίωση μόνο εκείνων των επιχειρήσεων που λειτουργούν στη βάση της μεγιστοποίησης του οφέλους τους (Arrow 1985, Marshal 1969), οι εξελικτικοί προωθούν την ιδέα του πλουραλισμού των περιβαλλόντων επιλογής. Επειδή υφίσταται αυτή η διαφοροποίηση των περιβαλλόντων υπάρχουν και διαφορετικές τεχνολογικές «αποδόσεις» των εταιρειών, έτσι ώστε μερικές καινοτομικές προσπάθειες απορρίπτονται μετά την εμπορική εφαρμογή τους, ενώ άλλες γίνονται αποδεκτές και διαδίδονται (Nelson, Winter 1982).

6. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Από την παραπάνω παρουσίαση της νεοκλασικής σχολής και των «εναλλακτικών» θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με τη καπιταλιστική επιχείρηση απορρέει ένα σύνολο διαπιστώσεων αναφορικά με τη συμβολή των οικονομολόγων στην ανάλυση της επιχείρησης αλλά και του περιβάλλοντός της που θα παρουσιαστούν αρκετά συνοπτικά.

Η νεοκλασική σχολή, αντίθετα με την επικρατούσα άποψη, προσέφερε, με διαθλαστικό τρόπο, ένα σημαντικό έργο στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη και ειδικά στο τομέα της ανάλυσης της επιχείρησης. Μέσα από την ουτοπιστική και ανελαστική ανάλυσή της δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε ακόμα και οικονομολόγοι που διάκινται ευνοϊκά στα βασικά της αξιώματα να αντιληφθούν τις «διαβρωτικές» συνέπειες και «αδιέξοδες» επιστημονικές κατευθύνσεις των θέσεων της νεοκλασικής σχολής αναφορικά (και όχι μόνο) με τις επιχειρήσεις. Αυτή η συνειδητοποίηση ανάγκασε αυτούς τους επιστήμονες να διευρύνουν τους ορίζοντες αντίληψής τους και να διερευνήσουν αλλά και να στοιχειοθετήσουν νέους τρόπους ανάλυσης και αντιμετώπισης των οικονομικών φαινομένων. Με αυτό το «τεθλασμένο» τρόπο η οικονομική επιστήμη, αργά αλλά σταθερά, κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έγινε περισσότερο ρεαλιστική και διευκρινιστική για το ρόλο και τη συμβολή της επιχείρησης στη σύγχρονη εποχή.

Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει εδώ είναι ότι το νεοκλασικό μοντέλο ανάλυσης της επιχείρησης άρχισε να «μπάζει νερά» από τις αναθεωρητικές διαθέσεις, όχι τόσο των μαρξιστών οικονομολόγων, αλλά των οικονομολόγων που, αν και άλλοι είχαν και άλλοι δεν είχαν την ίδια ακριβώς καταγωγή με τους θεωρητικούς της νεοκλασικής σχολής, σε κάθε περίπτωση, δεν είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες οπτικές γωνίες οικονομικής ανάλυσης, τουλάχιστον σε ένα πρωταρχικό διάστημα, με τους θεωρητικούς της νεοκλασικής σκέψης. Οι κύριες συνεισφορές των εναλλακτικών θεωριών είναι η διαφοροποίηση της διάστασης της επιχείρησης από αυτή της αγοράς αλλά και η αλληλεξάρτηση και η αλληλεπίδραση των δύο αυτών διαστάσεων (Coase), η αντίληψη της θεσμικής διάστασης της επιχείρησης, η ένταξη στην οικονομική αναλυτική διαδικασία της διάστασης της περιορισμένης ορθολογικής δυναμικής του οικονομικού δράστη (Simon), η τεχνολογική συμβολή στο μετασχηματισμό της επιχείρησης μέσα από το αξίωμα της επιβεβλημένης αλλαγής των επιχειρήσεων (Schumpeter), η σημασία των συμβάσεων μεταξύ των συμβαλλομένων επιχειρήσεων στην αγορά (Williamson), η αβεβαιότητα του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και οι συνέπειές της στις επιχειρήσεις (Alchian), αν

και η διάσταση της αβεβαιότητας προβάλλεται τελείως αποκομμένη από οποιαδήποτε θεωρητική στήριξη (Chandler), και τέλος, η συμβολή των πόρων στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων (Penrose). Παράλληλα, η συμβολή των οικονομολόγων στην ανάλυση της επιχείρησης ενισχύεται από την εισαγωγή της ορολογίας της «επιχειρηματικότητας» (Schumpeter).

Η δεύτερη παρατήρηση που αναπτύσσεται στη βάση της προσφοράς των οικονομολόγων στη διερεύνηση της επιχείρησης ως επιστημονικού αντικειμένου έρευνας είναι ότι οι «εναλλακτικοί» οικονομολόγοι αρχίζουν σταδιακά να επεκτείνουν τον ορίζοντα προσέγγισης της επιχείρησης. Αναπτύσσοντας τη νέα οπτική προσέγγισης εφευρίσκουν νέα εργαλεία ανάλυσης δηλαδή, νέους όρους και συνεπώς και νέους τρόπους αντίληψης της επιχείρησης. Η επιχείρηση γίνεται ένα πρωταρχικής σημασίας αντικείμενο έρευνας και σε πολλές περιπτώσεις καταλήγει να είναι το εφιαλτήριο της οικονομικής προσέγγισης (Coase, Schumpeter). Ανοίγεται ένα νέο πεδίο έρευνας που δεν υπήρχε περίπτωση να ανιχνευόταν με τα στενά εργαλεία ανάλυσης των νεοκλασικών οικονομολόγων.

Η τρίτη παρατήρηση είναι σχετική με τον αναπροσδιορισμό από τους «εναλλακτικούς» οικονομολόγους της σχέσης μεταξύ της επιχείρησης με το εξωτερικό περιβάλλον της. Η σχέση αυτή αναπροσδιορίζεται διττά. Από τη μια, ο αναπροσδιορισμός στηρίζεται στο γεγονός ότι η επιχείρηση γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι προγενέστερα, δηλαδή δε συγχέεται με την αγορά. Από την άλλη, επειδή το εξωτερικό περιβάλλον γίνεται ένα αντικείμενο έρευνας αρκετά «αινιγματικό», που ένεκα του πλήθους των μεταβλητών που παρεμβαίνουν στην ανάλυσή του ορίζεται ως *πολύπλοκο* και *αβέβαιο*. Αν και, όπως τονίστηκε πιο πάνω, η αβεβαιότητα ως στοιχείο ανάλυσης στα πλαίσια της οικονομικής προσέγγισης παραμένει στα όρια ενός συστηματικού «βερμπαλισμού», εντούτοις, αρχίζει, αργά αλλά σταθερά, να ενεργοποιεί τους οικονομολόγους στην αναζήτηση νέων σχημάτων ανάλυσης. Αυτή η ενεργοποίηση τους φέρνει σε χώρους άλλων κοινωνικών επιστημών με αποτέλεσμα την ανακάλυψη νέων τρόπων διερεύνησης μέσα από τη δανειοδότηση αλλά και τη μερική ή σημαντική τροποποίηση κοινωνικών εργαλείων ανάλυσης.

Από τη μελέτη της προσφοράς της οικονομικής επιστήμης στην ανάλυση του αντικειμένου έρευνας, *καπιταλιστική επιχείρηση*, γίνεται ευθέως αντιληπτό ότι βρισκόμαστε σε ένα μεταβατικό στάδιο όπου, η οικονομική επιστήμη αναγνωρίζοντας τις νέες επιστημονικές προκλήσεις και αναπροσδιορίζοντας τα εργαλεία προσέγγισης, οδηγείται στη διαρκή διαμόρφωση «εναλλακτικών» τρόπων προσέγγισης του συγκεκριμένου αντικειμένου έρευνας. Έτσι, ενώ το (νεο)φιλελεύθερο πρότυπο έχει επι-

κρατήσει σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής, η επιστημονική σκέψη οδηγείται σε νέες διερευνητικές διόδους ώστε να μπορέσει να αναλύσει αποτελεσματικότερα το αντικείμενο, *καπιταλιστική επιχείρηση*.

Σημειώσεις

1. Θα πρέπει να τονιστεί ότι μερικοί οικονομολόγοι δε συμφωνούν με την ιδέα της ύπαρξης καθολικών οικονομικών νόμων (Blaug 1981: 134 επ).
2. Για μια εμπειριστατωμένη κριτική παρουσίαση αναφορικά με την προσφορά, τη ζήτηση και τη διαμόρφωση των τιμών του νεοκλασικού μοντέλου, Γ. Μηλιός, Γ. Οικονομάκης, Σ. Λαπατσιώρας (2000). Για μια αποδεικτική παρουσίαση των αντιφατικών συμπερασμάτων της βαλρασιανής και μαρσαλιανής θεώρησης αναφορικά με την προσφορά και τη ζήτηση, Γ. Οικονομάκης, Μ. Μαρκάκη (2001).
3. Η βασική ενασχόληση των οικονομολόγων της νεοκλασικής σκέψης στις αρχές της διαμόρφωσης του ρεύματος αυτού ήταν η ανακάλυψη αρχών και νόμων αναφορικά με την ορθολογική συμπεριφορά του καταναλωτή, όπως ο νόμος του κορεσμού των αναγκών του Marshall (1969: 112) ή ο νόμος των περιθωριακών κατανομών του Schumpeter (1983: 240 επ.), που οδήγησαν στη διερεύνηση των διαφόρων μορφών ευελιξίας του καταναλωτή (σε σχέση με τις τιμές και το εισόδημά του) που με τη σειρά τους οδήγησαν στην παγίωση της αντίληψης των διαφόρων αγορών έως σήμερα.
4. Η ανάπτυξη των ιδεών του ακολουθεί μια εξελικτική διαδικασία αρκετά περίπλοκη που φθάνει στην οριοθέτηση των οργανώσεων μετά από αρκετή «περιπλάνηση» σε άλλα θέματα στο τέταρτο βιβλίο. Για τις οργανώσεις ουσιαστικά αναφέρεται στα κεφάλαια 9, 11 και 12.
5. Ο O. Williamson (1975) διαπιστώνει ότι η αγορά στη σκέψη του Marshall καθορίζει τις δια-επιχειρησιακές σχέσεις άρα είναι ένας λειτουργικός οργανισμός που περιλαμβάνει το σύνολο των επιχειρήσεων που επιδιώκουν οικονομικά αποτελέσματα.
6. Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι ο A. Smith (2000) είχε αναφερθεί, με ιδιαίτερη σαφήνεια, στην παραγωγική διαδικασία και τις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνται στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας. Είναι γνωστές οι αναλύσεις του, σε τέτοιου είδους θέματα, σε εργοστάσιο καρφίτσων του δέκατου όγδοου αιώνα στην Αγγλία.

7. Το δάνειο αυτό δεν υπονοεί ότι η νεοθεσμική σχολή σκέψης είναι συνέχεια της νεοκλασικής. Η βασική τους διαφορά, μα όχι η μοναδική, έγκειται στο γεγονός ότι στο μοντέλο της γενικής ισορροπίας η επιχείρηση εκτός των άλλων στερείται κυρίως εξωτερικών ορίων άρα ταυτίζεται με την αγορά ενώ στο μοντέλο της νέας θεσμικής οικονομικής η επιχείρηση προσεγγίζεται ως εναλλακτικός θεσμός οικονομικής οργάνωσης διαφορετικός από το θεσμό της αγοράς (Δουράκης 2005: 25-27).

8. Η ανάλυση των σχέσεων μεταξύ εντολέα (principal) – εντολοδόχου (agent) δε νοείται σε συλλογικό αλλά αποκλειστικά σε διαπροσωπικό επίπεδο (Pratt, Zeckhauser 1985).

9. Τα δάνεια αυτά των σύγχρονων νεοκλασικών οικονομολόγων από τη νεοθεσμική σχολή σκέψης, κυρίως από τη θεωρία της αντιπροσώπευσης, αλλά και η στάση των νεοθεσμικών της θεωρίας του κόστους συναλλαγής, που σε αντίθεση με την (παλαιά) σχολή των θεσμικών (Veblen, Galbraith, κ.α.) δεν ανατρέπουν αλλά συντελούν σε «θωράκιση και περαιτέρω ενίσχυση και διεύρυνση της κυρίαρχης νεοκλασικής σχολής με μια θεωρία θεσμών, που θα ερμηνεύει το θεσμό της αγοράς και της επιχείρησης, τους βασικούς θεσμούς οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και γενικότερα πολιτικά και ιστορικά φαινόμενα, με κριτήρια οικονομικού ορθολογισμού» (Δουράκης 2005: 28), κάνουν μερικούς ερευνητές να αντιλαμβάνονται τους νεοκλασικούς και τους νεοθεσμικούς ως συγγενείς σχολές σκέψης (Tayeb 2003, Ulgen 2003). Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι, σε αντιδιαστολή με όσα πρεσβεύουν μερικοί συγγραφείς (Δουράκης 2005: 28-29), οι νεοθεσμικοί απορρίπτουν την ορθολογικότητα, αποδεχόμενοι την περιορισμένη ορθολογικότητα (March, Simon 2003) αλλά και ότι στηρίζονται στις σχέσεις εξουσίας που διαδραματίζονται στα πλαίσια της επιχείρησης, εξουσία που δεν μπορούν να αντιληφθούν οι νεοκλασικοί. Για παράδειγμα, ο Coase (1987) ορίζει την επιχείρηση με όρους εξουσίας ενός συντελεστή παραγωγής (του επιχειρηματία) πάνω σε κάποιον άλλο συντελεστή (εργασία – εργαζόμενος), το ίδιο και η σχέση εντολέα – εντολοδόχου (Principal – Agent), στη θεωρία της αντιπροσώπευσης, είναι σχέση εξουσίας.

10. Η οποία θα μπορούσε να ορισθεί ως το σύστημα διάρθρωσης οικονομικών συμφερόντων στα πλαίσια μιας επιχείρησης ή μεταξύ δύο ή περισσότερων επιχειρήσεων με στόχο την απόκτηση οικονομικού οφέλους στα πλαίσια μιας οργανωμένης ή λιγότερο οργανωμένης αγοράς.

11. Αν και το άτομο στην ανάλυση του Max Weber εκλαμβάνεται ως ορθολογική μονάδα λήψης αποφάσεων, η συμμετοχή του σε διαφοροποιημένες ομάδες (communal, sociétal), περιορίζει, εμμέσως, τις διαστάσεις αυτής της ορθολογικότητας. Αυτό το στοιχείο επιτρέπει να διαβάζεται και να γίνεται αντιληπτή η συμβολή του Weber λίγο διαφορετικά απ' ότι η θέση των νεοκλα-

σικών τουλάχιστον αναφορικά με την ορθολογικότητα του «οικονομικού υποκειμένου».

12. Για το Max Weber (1995) ανοικτές οικονομικές σχέσεις υφίστανται όταν οι ανταγωνιστές στην αγορά είναι πάρα πολλοί ενώ οι κλειστές οικονομικές σχέσεις δημιουργούνται όταν περιορίζονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οι ανταγωνιστές στην αγορά, (τόμ. 2: 55-58).

13. Η διαπίστωση αυτή πραγματοποιείται από τον Ιταλό Pietro Sraffa, Γ. Σταμάτης (1989) *Εισαγωγή στο Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων* του Pietro Sraffa, Αθήνα, Κριτική.

14. Των J. Robinson E. και H. Robinson, αντίστοιχα, όπως αναφέρονται από B. Coriat, O. Weinstein (1995: 13).

15. Θα ονομαστεί, στην εργασία αυτή, «εναλλακτικό» πρότυπο ανάλυσης ή προσέγγισης της επιχείρησης κάθε θεωρητική κατασκευή που ανατρέπει ή απλώς αντιπαράκειται στο νεοκλασικό παράδειγμα και που αποστασιοποιείται συστηματικά από αυτό.

16. Η Intel στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ήταν ο μεγαλύτερος κατασκευαστής της Dynamic Random Access Memories (DRAMS) δηλαδή του δημοφιλέστερου συστήματος μνήμης ηλεκτρονικού υπολογιστή. Την ίδια περίοδο οι Ιάπωνες κατασκευαστές τελειοποίησαν την τεχνολογική τους ικανότητα και ουσιαστικά ξεπέρασαν σε ποιότητα και τιμή την Intel. Οι ζημιές της Intel την ανάγκασαν να αποσυρθεί από το βασικό αντικείμενο ύπαρξής της και να επικεντρωθεί σε ένα άλλο που τεχνολογικά υπερείχε, τους μικροεπεξεργαστές. Αποτέλεσμα αυτής της στρατηγικής ήταν η Intel να γίνει η μεγαλύτερη εταιρεία ημιαγωγών στο κόσμο. Το παράδειγμα αυτό δείχνει πόσο σημαντικό είναι σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον να γνωρίζεις τους πραγματικούς πόρους της εταιρείας σου (Grove 1996: 11-16).

17. Για τον J.K. Galbraith υπάρχει εσκεμμένη αντικατάσταση του όρου «καπιταλισμός» από τον όρο «σύστημα της αγοράς» που προέκυψε «από την επιθυμία για προστασία έναντι της δυσάρεστης εμπειρίας της καπιταλιστικής ισχύος και, όπως σημειώθηκε, έναντι της κληρονομιάς των Μαρξ και Ένγκελς και των αφοσιωμένων και ιδιαίτερα ικανών μαθητών τους» (2006: 38).

Βιβλιογραφία

- Albertini J-M., Silem A., *Comprendre les théories économiques*, Éditions du Seuil, Paris, 2001.
- Alchian A. A., "Uncertainty, Evolution and Economic Theory", *Journal of Political Economy*, τχ. 58, 1950, αναφέρεται από την αναδημοσίευση στο R. Langlois και al. (2003)
- Alchian A.A., Woodward S., "The firm is Dead; Long Live the Firm. A Review of Oliver E. Williamson's *The Economic Institutions of Capitalism*", *Journal of Economic Literature*, τόμ. 26, τχ. 3, 1988.
- Argote L., Darr E., "Repositories of Knowledge in Franchise Organizations" in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000
- Aron R., *Les étapes de la pensée sociologique*, Éditions Gallimard, Paris, 1967.
- Arrow K. J., *The Limits of Organization*, Norton & Co, New York, 1974.
- Arrow K. J., "The Economics of Agency" in Pratt, Zeckhauser (eds) *Principals and Agents: The Structure of Business*, Harvard Business School Press, Cambridge, 1985.
- Audretsch D. B., *Entrepreneurship. A Survey of the Literature*, Enterprise Papers, No 14, European Communities, Belgium, 2003.
- Barzel Y., *Economic Analysis of Property Rights*, Cambridge University Press, (2nd edition), Cambridge, 1997.
- Baumol W.J., *Business Behavior, Value and Growth*, Macmillan, New York, 1959.
- Bergmann Lichtenstein B.M, «Emergence as a process of self-organizing: new assumptions and insights from the study of non-linear dynamic systems», *Journal of Organization Change Management*, τόμ. 13 τχ. 6, 2000, σσ. 526-544.
- Blaug M. (1981) *La pensée économique. Origine et développement*, Paris, Economica.
- Brémond J., Gélédan A. (1984) *Dictionnaire des Théories et Mécanismes Économiques*, Paris, Hatier.
- Bucher H.S., Strauss A., "Professions in Process", *American Journal of Sociology*, τχ. 4, 1961, σσ. 325-334.
- Chandler A.D., *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, Belknap Press, Cambridge, 1993.
- Chandler A.D., *Inventing the Electronic Century: The Epic Story of the Consumer Electronics and Computer Industries*, Free Press, New York, 2001.
- Coase R.H., "The Nature of the Firm", *Economica*, no 4, 1937, αναφέρεται από

- τη γαλλική μετάφραση: "La nature de la firme", *Revue française d'économie*, τόμ. II, τχ. 1, hiver, 1987, σσ. 133-163
- Coase R.H., *The Firm, the Market, and the Law*, U.C.P, Chicago, 1988.
- Cohen M. D., Burkhart R., Dosi G. Edgidi M., Marengo L., Warglien M., and Winter, "Routines and Other Recurring Action Patterns of Organizations: Contemporary Research Issues", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P, Oxford, 2004.
- Comdemale P., "Le cadre de l'analyse économique. La loi de l'offre et de la demande explique-t-elle la formation des prix?", *Cahiers français*, Comprendre l'économie, τόμ. 1. Concepts et mécanismes, τχ. 315, juillet – août, 2003, σσ. 13-17.
- Coriat B., "Monitoring, and Routines in Japanese Production Systems", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P, Oxford, 2000.
- Coriat B., Weinstein O., *Les Nouvelles Théories de l'entreprise*, Le Livre de Poche, Paris, 1995/2004.
- Cyert R.M., March J.G., *A Behavioral Theory of Firm*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1963.
- Delfaud P., *Les théories économiques*, P.U.F., Paris, 1996.
- Dobb M., *Capitalist Enterprise and Social Progress*, G. Routledge & sons, London, 1925.
- Dosi G., *Innovation, Organization and Economic Dynamics: Selected Essays*, O.U.P., Oxford, 2001.
- Dosi G., Teece D., and Chytry, (eds), *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Dosi G., Nelson R. R., and Winter S. G. (eds), *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Dosi G., Teece D., and Chytry (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Δουράκης Γ.Β. *Νέες Μορφές Οργάνωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Ferrandon B., "Entreprises, la nouvelle donne", *Cahiers français*, τχ. 311, 2002.
- Fransman M. "Information, Knowledge, Vision, and Theories of Firm", in Dosi and al. (eds) *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Galbraith J.K., *Η καλή Κοινωνία*, (μετάφραση Λ. Χαραλαμπίδης), Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1997.
- Galbraith J.K., *Τα οικονομικά της αθώας απάτης. Η αλήθεια για την εποχή μας*, (μετάφραση Γ. Μελάς), Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2006.

- Ghertman M., *Stratégie de l'entreprise: Théories et actions*, Economica, Paris, 2004.
- Guerrien B., «Le cadre de l'analyse économique. Le raisonnement économique», *Cahiers français*, Comprendre l'économie, τόμ. 1. Concepts et mécanismes, τχ. 315, juillet – août, 2003, σσ. 3-7.
- Hayek F. von, *Scientisme et sciences sociales*, Plon, Paris, 1953.
- Hess J.D., *The Economics of Organization*, North Holland, Amsterdam, 1983.
- Kalekin-Fishman D., "Studying alienation: Toward a Better Society?", *Kybernetes*, τόμ. 35, τχ. 3/4, 2006, σσ. 522-530.
- Κεραμίδου Ι., *Κρίσεις και Παγκοσμιοότητα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα, 2002.
- Kreps D.M., *A Course in Microeconomic Theory*, Hemet Hampstead Harvester Wheatsheaf, 1990.
- Κωνσταντόπουλος Ν., «Η στρατηγική διαχείριση και ο οργανωτικός επαναπροσδιορισμός στην κοινωνία της πληροφορίας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τχ. 31, Ιούλιος, 2003^α, σ. 20-39.
- Κωνσταντόπουλος Ν., «Η διαχρονικότητα της «συστηματοποίησης της εργασίας» στην ανάλυση της καπιταλιστικής επιχείρησης», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τχ. 32, Οκτώβριος, 2003^β, σ. 38-53.
- Κωνσταντόπουλος Ν., «Οι διαστάσεις της «σύγκρουσης» και της «αλληλεξάρτησης» στην ανάλυση των επιχειρήσεων», *Διοικητική Ενημέρωση*, τχ. 30, Ιούλιος – Σεπτέμβριος, 2004, σ. 54-65.
- Langlois R., Fu – Lai Yu T., Robertson P., (eds), *Alternative Theories of the Firm*, Edward Elgar Pub, 2003.
- Levinthal D., "Organizational Capabilities in Complex Worlds", in G. Dosi and al. (eds) *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Levinthal D., "The Slow Pace of Rapid Technological Change: Gradualism and Punctuation in Technological Change" in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Lovas, B., Ghoshal, S., «Strategy as guided evolution», *Strategic Management Journal*, τόμ. 21, 2000, σσ. 875-896
- March J., Simon H., *Οργανώσεις* (μετ. Κ. Μάστορα), Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2003.
- Marshall A., *Principles of Economics*, Macmillan, 2 Vol. (1^η έκδοση 1920), London, 1969.
- McNamara, G., Vaaler, P.M., Devers, C., «Same as it ever was: the search for evidence of increasing hypercompetition», *Strategic Management Journal*, τόμ. 24, 2003, σσ. 261-78.

- McNeill W. N., "Dilemmas of Modernization in Greece", *Balkan Studies*, vol. 8, 1967, σ. 303-316.
- Ménard C., *L'économie des organisations*, éditions La Découverte, Paris, 1997.
- Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., *Εισαγωγή στην οικονομική ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Milgrom P., Roberts J., *Economics, Organization and Management*, Prentice-Hall International, London, 1992.
- Miner, A.S., Bassoff, P., Moorman, C., «Organizational improvisation and learning: a field study», *Administrative Science Quarterly*, τόμ. 46, 2001, σσ. 304-37.
- Montgomery C. A. (ed.), *Resource-Based and Evolutionary Theories of the Firm: Towards a Synthesis*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 1995.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., 1998.
- Narduzzo A., Rocco E., and Warglien M., "Talking about Routines in the Field", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Nelson R. R., "The Co-Evolution of Technology, Industrial Structure, an Supporting Institutions", in Dosi and al. (eds), *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Nelson R.R., Winter S.G., *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Belknap Press, Cambridge, 1982.
- Nicholson W., *Μικροοικονομική θεωρία. Βασικές αρχές και προεκτάσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1998.
- Parienty A., "L'économie en question. L'économie est-elle une science?", *Cahiers français*, Comprendre l'économie, τόμ. 2. Problèmes et débats contemporains, τχ. 317, Novembre-Décembre, 2003, σσ. 79-83.
- Pavitt K., "Technologies, Products, and Organization in the Innovations Firm: What Adam Smith Tells Us and Joseph Schumpeter Doesn't", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Penrose E., *The theory of the Growth of the Firm*, Oxford University Press, Oxford, (1st ed. 1959).
- Perroux F., *Pour une philosophie du développement*, Aubier, Paris, 1981.
- Perry, L.T., «Strategic improvising: how to formulate and implement competitive strategies in concert», *Organizational Dynamics*, τόμ. 19, τχ. 4, 1991, σσ. 51-64.

- Pisano G. P., "In Search Of Dynamic Capabilities", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Plunket A., Voisin C., and Bellon B., *The Dynamics of Industrial Collaboration: a Diversity of Theories and Empirical Approaches*, Edward Elgar Pub, 2002.
- Postrel S., Rumelt R. P., "Incentives, Routines and Self Command", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Pratt J.W., Zeckhauser R.J., « Principals and Agents: An Overview", in J.W. Pratt, R.J. Zeckhauser (Eds) *Principals and Agents: The Structure of Business*, Harvard Business School Press, Boston, 1985.
- Putterman L., (ed.), *The economic nature of the firm*, 1986 C.U.P., 1986.
- Ricketts M., *The Economics of Business Enterprise*, Wheatsheaf Books, Brighton, 1987.
- Rosenberg N., "Economic Experiments", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Rosenbloom R. S., Christensen C. M., "Technological", in Dosi and al. (eds), *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Rubin I.I., *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών* (μετ. Χρήστος Βαλλιάνος), Κριτική, Αθήνα, 1994.
- Schumpeter J.A., *The Theory of Economic Development*, 1934 αναφέρεται από τη γαλλική μετάφραση: *La Théorie de l'Evolution Économique*, Dalloz, Paris, 1935.
- Schumpeter J.A., *History of Economic Analysis*, O.U.P., Oxford, 1954, οι αναφορές έγιναν από τη γαλλική μετάφραση: *Histoire d'analyse économique*, Gallimard, 1983.
- Shenhav, *Manufacturing Rationality: The Engineering Foundations of the Managerial Revolution*, Oxford University Press, New York, 1999.
- Sloan A.P., *My Years with General Motors*, Doubleday, New York, 1972.
- Smith A., *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Stacey R.D., *Complex Responsive Processes in Organizations: Learning and Knowledge Creation*, Routledge, London, 2001.
- Styhre A., "Non-linear change in organizations: organization change management informed by complexity theory", *Leadership & Organization Development Journal*, τόμ. 23, τχ. 6, 2002, σσ. 343-351.
- Tayeb M. H., *International Business: Theories, Policies, and Practices*, Financial Times Management, New York, London, 2003.

- Teece D. J., Pisano G., and Shuen A., "Dynamic Capabilities and Strategic Management", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Tulet S., "Le cadre d'analyse économique: Le circuit économique" Cahiers français, Comprendre l'économie, τόμ. 1. Concepts et mécanismes, τχ. 315, juillet – août, 2003, σσ. 8-12.
- Weber M., *Economie et société, tome 1: Les catégories de la sociologie, tome 2: L'organisation et les puissances de la société dans leur rapport avec l'économie*, Plon, Paris, 1995.
- Williamson O., *Markets and Hierarchies*, Free Press, New York, 1975.
- Williamson O., *The Economic Institutions of Capitalism*, The Free Press, New York, 1985.
- Williamson O., *The Mechanisms of Governance*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Winter, "Natural Selection and Evolution", *New Palgrave*, τχ. 3, 1987.
- Ulgen F., *Théories de la firme et stratégies anticoncurrentielles. Firme et marché*, L'Harmattan, Paris, 2003.

